

kitap

ÇANKAYA

V

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:

Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Kasım 1999

FALİH RIFKI ATAY

ÇANKAYA

V

CGAZETESİNİN

OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ATATÜRK'ÜN SON YILLARI

- 1 -

Atatürk'ün ilk bezginliğini Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde sezmiştim. Hepimiz bu yıldönümünü kutlamağa heyecanla hazırlanıyorduk. Akşam sofralarından birinde Atatürk:

- Bana gelince, ben hiçbir şey hissetmiyorum, demişti.

Büyük hareketlerin adamı idi. Devrimlerini de bitirdikten sonra sanki artık hiç işi kalmamışa döndü. Acaba hastalığının da başlangıcı mı idi?

Ben bir aralık:

- Atatürk, dedim, cumhurreisi olmazdan önce halk ile temas ediyordunuz? Yıllar var ki sizi yalnız biz, sofranızdakiler dinliyoruz. Milletin sesinizi işittiği yok. Yalnız Meclis açılışlarında hükûmetin verdiği yıllık raporu okoyursunuz. Bütün temasınız bu.

Bakanlardan biri, Şükrü Kaya söze karıştı:

- Bakın, bakın ne diyor Falih? Hükûmetin hazırladığı raporu okumak... Ya cumhurreisleri başka ne yapar? Tarihlerimize geçen Onuncu Yıldönümü Nutku'nu söylediği akşam gene sofrada idik. Nutkun halkı ve gençliği nasıl coşturduğundan bahsediyorduk. Yakınlarından bir hanıma döndü:

- Çocuğum bilmiş olasin ki bana bu nutku söyleten şu arkadaştır. Ve beni gösterdi idi.

Daha sonra Dil, Tarih ve Hatay işleri geldi. Atatürk kendini alabildiğine bu işlere verdi. Sabahlara kadar, sofranın karşısında karatahta, beynini yoruyordu. Saatlerce mide yorgunluğu ile beraber bu bitmez yorgunluğu pek yıpratıcı idi.

Atatürk sağlam bir kimse değildi. Eskiden beri böbrek hastalığı çekmiş olduğunu bilirdik. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman beş-altı saatte bir sıcak banyo ile ancak rahat edebilecek kadar rahatsızdı. 1924'te kalp krizi teşhisi konan bir göğüs ağrısı geçirmiş ve iki ay kadar perhiz etmişti. Daha sonra 1927'de bir enfarktüs krizi geçirmiştir. Hususî hekimliğini yapan Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam müsteşarına:

kitap

- Asım, Gazi çok hasta! demişti.

O zaman Almanya'dan iki profesör geldi. Uzun uzun kendisini muayene ettiler. Perhiz tavsiye ettiler. Gece hayatına ve içkiye son vermek lâzımdı. İlk defa o yılın Temmuzunda İstanbul'a gelen Atatürk eski yaşayışına devam etti.

Atatürk'ün bizi şaşırtan hassalarından biri de vücutça ve kafaca yorulmaksızın, dikkati hiç gevşemeksizin çalışma yeteneği idi. Ertesi gün manevrada beraber çalışacağı arkadaşları ile gece yarısına kadar gazinoda kaldıktan ve onları uyumağa gönderip kendisi vereceği vazifeleri hazırlamak üzere sabahladıktan sonra, şöyle bir yüzünü yıkayıp tıraş olarak, yine herkesten erken kıtaları başına gittiğini dostlarından duymuştuk. Ben 43 yaş ile 58 yaş arasında yakınında bulunmuştum. Memleket dolaşmalarında maddî zahmetlere hepimizden fazla dayandığını görürdük. Bir defa Dikmen kırılarında bir piknikten sonra koşmacalı bir bohça oyunu oynamıştık. Bir delikanlı kadar çevik, hızlı ve seğırtgendi. Büyük nutku 53 yaşında yazmıştır. Çalışma odasında yarı ayak üstü, yarı oturarak ve yüzlercesi arasından vesikalar ayırarak, nutkunu dikte ederdi. Yorulan değişirdi. Bir defasında pek genç bir arkadaşı baygınlık geçirmişti. Akşama doğru bir banyo aldıktan sonra, hiç dinlenmeden sofraya iner, o gün yazdıklarını bize okur veya okutur, hâdiseler üzerinde terütaze bir muhakeme ile tartışmalar yapardı. Bir kitabı merak edince, koskoca bir cilt de olsa bitirmeden uyuyamaz, veya pek az uyku aralaması ile okumağa devam ederdi. Sonra sofrada, etrafını çizdiği fıkraları bizlere tekrarlardı. Eğer bildiğiniz bir eserse, Atatürk'ün en can alıcı fikirler üstünde durmuş olduğunu anladınız. Atatürk akşamları bir müddet bilârho oynardı. Açık havada ve at üstünde geçen subaylık ve komutanlık hayatından sonra, uzun oturuculuk devrinde bu oyun onun başlıca idmanı idi. 1937'de, çok defa, geç vakit yukarı kattan inip, istakayı bir iki vurduktan sonra, kesilerek, rengi ve bakışları yorgun:

- İçeriye geçelim, demeğe başlamıştı. O zamanları dil işi ile uğraştığından, yalnız dimağını alabildiğine zorladığını ve bunun da sinirlerini alt üst ettiğini görüyorduk.

Maddî bir çöküş ve sarsılış hâli vardı. Sanki artık gitmeyen, gitmek istemeyen bir şeyi, eğilmez, bükülmez iradesi ile, kendi içinden kendi itiyordu. Kalıp, onun eşsiz hayatietini kaplayıp tutamıyordu.

Kendisini İzmir'de yakından tanıdığım zaman:

- Paşam, bilir misiniz sizi ilk defa nerede görmüştüm? diye sormuştum.

- Evet, dedi, Edirne Valisi Hacı Adil Bey'le beraber Dimetoka'ya gelmiştiniz. Biz de Fethi Bey'le gelenleri karşılamaya çıkmıştık. Hacı Adil arabada yanına Fethi Bey'i almalı idi. Enver'le Fethi Bey'in arası açık olduğu için, ne olur ne olmaz diye, yine sizi aldı.

Donakalmıştım. "Tanın" muhabiri olarak Edirne'ye gidişim 1913'te idi. İsmi yeni yeni duyulan bir gazeteci idim. Mustafa Kemal Bey'i görmüş, fakat kendisi ile fırsat bulup görüşmemiştim. 1922'de, bunca hâdiselerden sonra bana, kendimin bile unutmamış olduğumu hatırlatmakta idi.

Hafızası, hâyühü içinde geçen karmakarışık ve kalabalık bir gecenin en küçük vakalarını ve konuşmalarını ertesi akşam teferruatı ile anlatabilecek kadar kuvvetli idi.

1937'de hayli uzun süren bir Almanya seyahatinden İstanbul'a dönmüştüm. Sonbahara doğru idi. Henüz deniz köşkünde oturan Atatürk'ü görmek üzere Florya'ya gidip yaverler dairesine uğradım. Baş yaver:

- Taraçada İnönü ile konuşuyor, dedi.

- Acelesi yok. Akşam misafirlerle beraber görürüm, dedim.

Bir aralık başyaver bir iş için yanına gitti. Dönüşte:

- Bana bekleyen kimse olup olmadığını sordu. İsminizi söyledim. Hemen gelsin, dedi.

Kalkıp gittim. Başbakanla küçük bir masa önünde oturuyorlardı. İkisinin de pek neşesi yoktu. O vakitler İş Bankası çevreleri hükümetin dar buldukları para politikasından şikâyetçi idiler. İnönü de para değeri üstünde titremekte ve enflasyona doğru yayılmak ihtimallerinden pek ürkmekte idi. Meğer daha önce bu mesele üzerinde sertçe bir konuşma olmuş. Atatürk biraz sıkılmış olmalı ki bahsin kapanması için, geldiğimi duyunca beni çağırıştı:

- Çoktan beri buluşamadık. Seyahatiniz nasıl geçti? dedi.

- Almanya'daki davetliler arasında idim. Birçok yerleri dolaştık. Hitler Almanyasını yakından tanıdık.

- Yahu sana bir sual sorayım, Şaht denilen adam Hitler'e bunca parayı nasıl bulup verebiliyor? Harcadığı milyarların altın karşılığı mı var?

- Vallahi paşam bilirsiniz, ben malî işlerden hiç anlamam. Fakat sanıyorum ki Almanlar, meselâ Adana sulaması gibi, kendi kendini ödeyecek işler için para karşılığını aradıkları yok. Fakat hiçbir gelir vermeyecek olan anıtlar gibi işler için...

İnönü birden sözümü keserek ve Şaht hokkabazlığının bizim için mahzurlarından bahsederek, hazineyi batağa sürükleyeceğini söyledi. Şaştım. Belki de İnönü para bollaşması fikrini güdenlerle konuştuğumu sanmıştı. Bir müddet sonra misafirler geldiler, sofraya geçtik.

İçki âleminde sabahlara kadar kalsa, hafızasının bulandığına pek az rastladığımız Atatürk, henüz ilk kadehi tamamladıktan biraz sonra, iki üç gece önce masada iki arkadaşı arasında geçen bir vakayı ele alarak, bana döndü:

- O akşam, sen de burada idin, haklı mıyım, değil miyim? diye sordu.

kitap

İçim ıstıraptan burkuldu. Kalabalık arasına gelmemiştim. Hem de bir vaka ile geçmiş olan yarım saat öncesi bile hafızasından silinip gitmişti. Nihayet 56 yaşında idi.

Arkadaşlarına karşı sonsuz denilebilecek bir hoş görürlüğü ve düşmanlarına karşı bile, en kızdırıcı vakalarda, hislerini uzun müddet kapalı tutan sinir hâkimiyeti Atatürk'ün hayran kaldığımız mizaç hususiyetleri arasında idi.

Yakup Kadri, Ruşen Eşref ve ben Çankaya'daki eski köşkünün hemen her akşamki davetlilerinden idik. Devrimin heyecanlı ve şevkli günlerinde birçok defalar gün ağarırken evlerimize dönerdik. Atatürk istediği kadar uyumakta serbestti. Fakat biz gündüz de çalışmak zorunda idik. Her akşam değişen misafirlerden biz değişmeyenlere, kimseye haber vermeden erkence çıkabilmek müsaadesini vermesini istemiştik.

- Doğru, dedi, siz gidin ama, arkanızdan çıktığımı iştirseniz ehemmiyet vermeyin. Çünkü herkes sizin gibi yaparsa ben kiminle oturayım?

Meclislerine ve sohbetlerine doyum olmadığı için gene de geç saatlere kadar kalırdık. Biz onu bir babadan farksız sayar, bir can arkadaşından farksız severdik. O da bizi genç kardeşleri bile değil, yaş farkı azlığına rağmen, oğul gibi tutardı.

Eski köşkün yemek odasından bilârdolu hole çıkılan kapı yanında bir kanepede vardı. Bir gece yorulmuş, sofradan kalkarak kanepeye uzanmışım. Bir aralık kapının açıldığını hissettim. Atatürk idi. Sıçrayıp, affedersiniz, demeğe bile fırsat kalmadığından uyumuşluğa vurdum. El yıkayacağı yer, tam karşımdaki merdivenin sahanlığında idi. Atatürk'ün beni uyandırmamak için ayak ucuna basar gibi, yavaşça merdiveni çıktığını hâlâ gözüm yaşararak hatırlarım.

Bilhassa 1937'den sonra sinir dengesinin gitgide bozulduğunu görüyorduk. Pek alingan olmuştu. Devamlı bir boşanma ihtiyacı içinde kıvranan sinirlerini güç tuttuğunu hissederdik. Hele sofa biraz uzadıktan sonra pek dikkatli davranırdık. Ben cigarayı bırakmışım. Ara sıra pipo içerek avunuyordum. Bir gece geç vakte kadar süren dil bahisleri arasında usulca kalkarak yaverler odasına gittim. Niyetim bir pipo içmekti. Daha tütün kesesini cebimden çıkarmadan bir garson geldi, "Paşa hazretleri sizi istiyorlar!" dedi. Daha o gitmeden bir ikincisi, bir üçüncüsü koştu. Hemen odaya döndüm. Sapsarı idi. Bir hayli söylendiği de belli idi. Yerimi boş gördüğüne sinirlenmişti. Kendinden kaçınıyor ve kaçılıyor vehmi içinde, hiçbir kayıtsızlığa tahammülü kalmamıştı. Bana:

- Nerede idiniz? diye sordu.

- Biraz başyaverin yanına gitmişim.

- Gecenin bu geç saatinde başyaverle görüşecek işleriniz ne idi?

- Hayır efendim, görüşmeğe gitmedim. Ben bir senedir cigarayı bıraktım. Fakat nikotini bırakamadım. Ara sıra pipo içiyorum. Büyüklerin yanında pipo içilmeyeceği için dışarı çıkmıştım, dedim. Choc kuvvetli idi:

- Pekiyi, buyurun, oturun, dedi.

Bütün bunların sebebi, karaciğerini için için kemiren onulmaz bir illet olduğunu bilmiyorduk. Bu, önce hafıza zayıflamasından başlamıştı. Sonra sık sık burun kanamaları devri geldi. Daima yanında bulunan hekimlerin neden bu araza ve umumî çöküntüye dikkat etmediklerini ve hepsini pek basit birer sebebe bağlayarak geçiştirdiklerini doğrusu hâlâ anlıyamıyorum. Burnu kanadıkça, biraz bakarız, geçer, derlerdi. Sonra kaşınmalar başladı. Atatürk eski Osmanlı tâbiri ile pek "müeddeb" bir efendi idi. Meclisten hususî bir ihtiyaç yüzünden kalkması lâzım geldiği zaman bile, yakınlarından birine:

- Galiba sen bana bir şey söyleyecektin, gibi bir bahane bulur, beraberce oda veya salondan çıkarlar, ona:

- Sen biraz bekle, der ve el yıkamaya öyle giderdi. Sonra beraber dönerlerdi:

Atatürk kaşınmağa, hem de öğilerek bacaklarını kaşımağa dayanamıyordu:

- Bu evde göze görünmez kırmızı böcekler varmış, diye tutturmuştu.

Evde başka hiç kimse ve hiçbirimiz böyle bir rahatsızlık duymuyorduk. Fakat kendisini teselli etmek için aynı şüpheye düştüklerini söyleyenler de olurdu. Hatta bir seyahatte evin baştan başa en tesirli ilâçlarla temizlenmesini emretmişti.

Çankaya'da gurup vardı. Güneş, ufkun üzerinde artık kızarıyordu. Atatürk, bizim elimizden, yirminci asrın en büyük millî kahramanı milletin elinden, bir büyük deha insanlığın elinden gidiyordu. Askerlikte ve politikada hiç şaşmaz sağduyusundan başka, bütün maddî manevî varlığında bir göçüş hâli seziyorduk. Atatürk, sonsuz ölüm ülkesinin eşliğinde idi. Onun, bir dönülmez yolda bizden uzaklaştığını yana yakıla anlıyorduk.

Hatay, büyük ıstırapı idi. Sanki bir can sevgilisi ayyar kucağında imiş gibi, çırpınıyordu. Bu çırpınışlarının pek de tabii olmayan bazı taşkınlıklara varmasından kaygılananlar da olmuştu:

- Acaba bir sabah uyanıp memleketi harpte mi bulacağız? diye sorarlardı.

Ama onun son bakış saniyesine kadar süren askerî ve siyasî sağduyusu, sinirlerine, ruh ateşlerine ve gönül nöbetlerine hâkim olmakta devam ediyordu. Bir akşam sivil arkadaşlarından birinin:

- Paşam, ne diye kendinizi bu kadar üzüyorsunuz? Yarın bir tümen asker yollarsanız Hatay'ı alırsınız. Almanlar Renani'ye girdiler de sanki Fransızlar ne yaptılar? Renani için harekete geçmeyenler, Suriye'nin bir sancağı için mi Türkiye ile harbe kalkışacaklar? demesi üzerine gözleri birden durarak ve durularak:

kitap

- Evet, yarın sabah bir tümen asker yollasam, Hatay'ı alabilirim. Renani için harekete geçmeyen Fransızlar, bir Suriye sancağı için bizimle harbe girmezler. Bunu da bilirim. Fakat ya bu sefer şeref ve namus meselesi yaparlarsa? Milletler belli olur mu? Ben bir sancak için Türkiye'yi harp tehlikesine sokmam, diye cevap vermişti.

Nihayet tıp, zalim teşhisini koydu. Kendisine gerçeği olduğu gibi söylemediler de, tam bir perhiz disiplini içine aldılar. Birkaç gün yatak odasında kaldı. Bir akşam başyaver beni telefonla arayarak karımla beraber Atatürk'e akşam yemeğine davetli olduğumuzu bildirdi. Gittik. Birkaç kişi idik. Atatürk, solgun ve sararmış, masaya oturdu:

- Ben hiçbir şey içmiyeceğim. Fakat siz bir şeyler içiniz. Konuşunuz. Bir müddet böyle yapalım, dedi. Akşam sessiz ve neşesiz, o ve herkes kendi içine bükülmüş ve büyük bir sırrın karanlığına gömülmüş olarak geçti. Fırtınadan sonraki deniz gibi, bitkin bir durgunluğu vardı. Dudakları güç oynuyordu. Şevk, onun bahçesine son yapraklarını dökmüştü. O kadar güzel ince dudaklarının o kadar tatlı ve ısıtıcı gülüşü, bir ıtır gibi uçmuştu. Baba Atatürk, arkadaş Atatürk, karındaş Atatürk, varlığı bir hava gibi içini kaplayan, daha on yıl önce en güzel tanrılardan daha güzel, Omiros'un kahramanlarından daha destankârî, altın saçlı, çevik ve kıvrak, o 43 yaşındaki gencin hatırası, bir asırlık eski ve uzak bir hayale dönmüştü. O akşam Çankaya'da dostları ile son sofrası idi.

Ankara istasyonunda son defa selâmlamağa gitmiştik. Güneyden gelen trenden indi, garın salonuna kadar güçlükle geldi, ayakta duramayarak oturdu. Yanımda bulunan Saracoğlu:

- Falih, Atatürk'ün derisinin rengine bak. Bir ölü rengi... dedi.

Daha önce, Bursa'da bir kriz geçirdikten sonra vapura binerken Ali Fuad Cebesoy'a:

- Bu başka hastalık... Bildiğimiz hastalıklardan değil bu... Akşam şerifler hayırlar olsun! dediğini işitmişim.

Bu bir ayrılık çeşmesi veda idi: Atatürk'ü bir daha geri gelinmeyen sefere yolcu ediyorduk.

Atatürk'ün ağır hastalığı 1938 Martından 10 Kasım'a kadar sekiz ay sürdü. Bir müddet Savarona yatında kalmış, daha sonra Dolmabahçe Sarayı'na kaldırılmıştı. Savarona'da iken kendisini muayene eden Fransız profesörü, hükümet adamlarına:

- Tıbbın yardımı ile Atatürk nihayet bir iki yıl daha yaşayabilir. Fakat şimdi yata gittiğimizde bağırsak veya beyin kanamasından onu ölmüş bulabilirsiniz. Tedbirlerinizi buna göre alınız, demişti.

O akşam Atatürk:

- Hekimle her şeyi konuştunuz, değil mi? diye sordu. Sonra:

- Eğer konuştunuzsa anlamışsınızdır. Hemen Ankara'ya işleriniz başına gidiniz, dedi.

Atatürk, kimseye sezdirmemekle beraber, öleceğini anlamışa benziyordu. Atatürk'ün ölüm felsefesi sade idi: "Ölümü istemek bir cesaret değildir ama, ölümden korkmak ahmaklıktır" derdi.

Yine de vazifesi üstüne titriyordu. Savarona'da reislik ettiği bir kabine toplantısı altı saatten fazla sürmüştü. Gündem, Hatay meselesi idi.

Atatürk denizi pek sevdiği ve eski devirden kalma çürük yatla bir iki tehlike atlattığı için hükümet ona

Savarona'yı almıştı. O yaz yatla gezintiler yapmağa pek hevesli idi. Yatağa düşünce:

- Bu yatı bir çocuk oyuncağını bekler gibi beklemişim. Bana hastahane mi olacaktı? demişti.

Bir gün de kamarasını serinletmek üzere birkaç yere konan buz dolu leğenleri göstererek:

- Benim bağırsaklarım da sular içinde yüzermiş. Böyle insan yaşar mı? diye gamlandı.

Dolmabahçe Sarayı'na gelen gidenlerle görüşüyor, fakat gittikçe kuvvetten düşüyordu. Karnı içinde biriken su, kendisini fazla rahatsız ediyordu. İğne ile ilk su alındığı zaman:

- Oooh... Ne kadar rahat ettim, demişti.

Fakat su yeniden toplanıyordu. 16 gün ıstırap içinde yattı. Hekimleri çağırttı:

- Hemen suyu alınız, diye emretti.

Su alınırken:

- Hepsini alın... Hiç bırakmayın... diye sızlanıyordu.

O gecesini kıvrınmalar içinde geçirmişti. Hekimine:

- Dün gece başka adam olmuştum, değişmişim. Bu ne idi? Ne tuhaf... Ben asıl dün gece hasta idim, dedi.

Bütün arzusu Ankara'ya gitmek, Cumhuriyetin on beşinci yıldönümü töreninde bulunmak, ordusu ve milleti ile son defa karşılaşmaktı. Hatta stadyum merdivenlerini çıkmaktan kurtulması için acele olarak bir asansör de yaptırılmıştı.

O durumda iken bile dil çalışmalarını yakından takip ediyor, yılbaşı nutkununu hazırlanması işine yardım ediyordu: "Büyük kamutaya, şimdikiye kadar olduğu gibi, bütün işlerinde başarılar dilerim" cümlesi Meclise devlet reisi sıfatı ile son sözü olmuştur.

Ankara'ya gitmekten ümit kesince, dudaklarını bükerek:

- Bu zayıf hâlimde Ankara'ya gitmekte bir fayda görmüyorum. Gidersem hiç kimsenin yardımı olmadan hiç olmazsa otomobile kadar yürüebilmeli, arkadaşlarımla selâmlaşabilmeliyim, bunları yapamıyacağımı anlıyorum, demişti.

Cumhuriyet Bayramı gecesi, Boğaziçi vapurlarından birini tutan gençler, Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımına

kitap

yaklaşmışlar, haykırıyorlardı. Atatürk kesik kesik konuşarak pencereye gitmek istediğini anlattı. Kollarına girdiler. Pencere kenarındaki koltuğa oturdu. Vapurda bir kıyamettir koptu. Gençler hep bir ağızdan "Dağ başını duman almış - Gümüş dere durmaz akar" türküsünü söylüyorlardı. Atatürk mırıldandı:

- Bu bayramlar ve yarınlar sizindir, güle güle... dedi ve gözyaşları ile ölüm yatağına döndü.

Atatürk bir defa üç gün süren bir komaya girdi. Kendine geldiği vakit, uyumuş olduğunu söylediler. Pek inanmamış, fakat ne olduğunu da anlamamıştı. Atatürk'ün bu komadan kurtuluşu bir mucize idi. Pek yakın hekimlerinden biri demişti ki:

- Size edebî bir şey söylemiyorum, yirminci asır tıbbının kudretini bilen bir insan olarak söylüyorum, ölüm ondan korktu.

Fakat ikinci ve son komadan uyanamadı. Kıvrınmalar, çırpınmalar içinde yanıyordu. Kendini kaybetmeden son sözü:

- Saat kaç? olmuştu.

Belki de bir önceki komadan sonra uyumuş olduğunu söyleyenleri kontrol etmek istiyordu. 10 Kasım sabahı yüzü gittikçe renk değiştiriyor, hançere hırıltısı artıyordu. Saat dokuzu beş geçte sert bir asker bakışı ile başucundaki hekime doğru döndü, gözlerini açtı, son nefesi idi.

Yakınları son hasretlerinden biri, iyi olursa bir yaylaya çıkmak, orada artık yalnız serin kaynak suları ve süt içmek özlemesi olduğunu söylemişlerdi. Rumeli yaylalarındaki koyun sürülerinin çan sesleri kulağında, bu vatan ve millet kurtarıcısı, bir gurbet ve sıla acısı içinde idi.

O günler yandık. Günlerce, haftalarca, üstümüze memleket yıkılmış gibi, bir can bunaltısı içinde kıvrandık.

- 2 -

Atatürk'ün son yıllarında en çok merak uyandıran vaka, devrinin bir numaralı devlet adamı İsmet İnönü'den ayrılmasıdır.

Meseleye girmezden önce her ikisinin münasebetleri üzerinde biraz durmalıyız. Atatürk İnönü'yü yakınındaki yeteneklerin en iyisi, yaptığı ve yapacağı işlerin en çok kavrayıcısı olarak seçtiğine şüphe edilemez. Kuvay-ı Milliye devri, İnönü'nün ilk ordunun kuruluşundaki hizmetleri ve komuta faaliyetleri dışında, Atatürk'ündür. İsmet Bey hiçbir zaman bir ihtilâlcı olmamıştır. İlk gençliğinden beri kendisini fırsat bulup da tanıyanlara saydıran ve sevdiren bir görev adamı idi. "Fırsat bulup da tanıyanlara" dedik. Gerçekte İnönü kendini göstermek, sokulmak, yaranmak, politika oyunları ile mevki edinmek gibi zaafardan bütün meslek hayatı süresince uzak kalmıştır. Atatürk onu arayıp bulmasaydı, onun kendi normal meslek hayatı içinde ne olacaksa onu olup ömrünü öyle tamamlayacağına hükmetmek doğru olur.

Bununla beraber İnönü İttihat ve Terakki devrinden kendince büyük dersler almış olanlardandı. O devrin tenkitçisi idi. İsmet Bey komiteciliği sevmez. Merkez-i Umumî gibi sorumsuz otoritelerin hükümet işlerine müdahalesini istemez. O, bir düzen adamıdır. İlerici bir Tanzimatçıdır. Pek çalışkandır. Binbir incelemeden geçirmedikçe hiçbir mesele üzerine karar vermez.

Atatürk zaferden sonra onu askerlikten aldı. Önce Dış Bakanı yaptı ve o sıfatla Lausanne Antlaşması için seçilen heyete onu reis yaptı. İlk Cumhuriyet Başvekili olarak da onu bütün arkadaşlarına ve pek sevdiği Fethi Okyar'a tercih etti.

İhtilâl liderleri hıyanetten korkarlar. İnönü, Atatürk'e onun kafasına ve gönlüne hiçbir şüphe gölgesi düşürmeyecek kadar bağlı idi. Atatürk büyük hareketler adamıdır. Teferruat ile didişmekten hoşlanmaz. Hükümet işleri ile pek baş ağrıtmamıştır. Yeni bir devlet de kuruluyordu. Bunun binbir meselesi ile durmadan uğraşacak bir ehil yardımcı lâzımdı. İnönü, yeni devletin kuruluşunda ve hükümet işlerinin yürütülmesinde belli başlı amil olmuştur. Demir yolu, politikası onundur. Bütçe denklığı onundur. Dış ticaret denklığı onundur. Yabancı şirketleri millileştirmek ve imtiyazları tasfiye etmek, sonra devletleştirme gayretlerine girişmek gibi hatıra gelebilecek birçok teşebbüsler onundur. Bütün devrimler Atatürk'ündür. Bunlar dışında Atatürk dış politika ile yakından ilgilenmiş, ve bundan başka bazı imar işleri, orman çiftliği, Yalova, Florya vesaire gibi, bir de Dil ve Tarih davaları ile uğraştı. Ara sıra İnönü ile çeşitli şahsiyetler ve makamlar arasında çıkan anlaşmazlıklara sadece hakemlik etmiştir. Bu hakemlik, İnönü'nün iç politikaca zaafı bakımından, çok defa başvekile faydalı olmuştur. Atatürk ile farklarından biri de birincisinin hiç bürokrat olmaması, ikincisinin fazlaca bürokrat olmasıdır.

Daha ilk zamanlarda Atatürk'ün bir "etraf" meselesi olmuştur. Atatürk işi ehline verir, fakat hoşuna gidenle buluşur ve eğlenirdi. Yakın çevresinde idealistler vardı, entrikacılar vardı, menfaatçiler vardı. İsmet Paşa bu "etraf"a karşı çekingen ve uzak, hatta sert durmuştur. Ona hatır için iş yaptıрмаğa teşebbüs etmek cesareti

kitap

kimsede yoktu. Atatürk nüfuzunu da ona karşı kullanmağa imkân yoktu. Bu hâl, bilhassa nüfuz tüccarları arasında hoşnutsuzluk yaratıyordu. Sonra, herhangi biri nüfuz oyununa kalkışıp da haber alsa, Atatürk'e şikâyet ederdi. İsmet Paşa, Atatürk şerefini ve devrini nüfuz ticareti faciaları ile lekelenmekten korumak için daima ciddî ve tesirli müdahalelerde bulunmuştur.

Korkusu da "etraf" tahakkümüne ve eski Merkez-i Umumî komiteciliğine dönülmesi idi. Partinin hükûmet işlerine müdahalesini, bazan, çok sert önlemiştir. Doğrusu bu da biraz aşırılık hâlini almıştır. Meclis mürakabesinin pek zayıf olduğu o devirde partiyi canlı tutmak, halk ile kaynaştırmak ve partiye bir nüfuz tanımak da lâzımdı. İsmet İnönü hükûmet reisi ve parti umumî reis vekili idi ama, daima hükûmet tarafı haklı idi. Rahmetli Recep Peker gibi dinamik şahsiyetler parti umumî kâtibi olduğu zaman çatışmalar olur, rahmetli Saffet Arıkan gibi şef âşıklısı kimseler geldiği zaman çatışma dururdu.

Daha ilk günlerden Çankaya sofrasında ve iç çevrelerde İnönü aleyhine dedikodu ve tahriklerde bulunanlar olmuştur. Atatürk şahsî müdahalesini gerektirecek önemli meseleler olmazsa dinler, geçer, fakat başvekil aleyhine lâtife dahi etmezdi. Sofrasında en çok saygı gösterdiği, en çok nazını çektiği şahsiyet de İnönü idi. Bu arada karşılıklı müdahaleler ve çatışmalar, fakat çok defa samimî anlaşma devri, Atatürk'ün ölümünden hayli önce başlayan rahatsızlığı sınırlarını bozup ona fazla titizlik, vehme yakın bir alıngınlık verinceye kadar sürdü. Gitgide başvekil aleyhindeki telkinler Atatürk'te yer tutmağa başlıyordu.

Burada eski deyimle bir "istidrat" yapayım. Uzun gecelerde, ara sıra, birtakım düşüncelerini dikte ettirmek Atatürk'ün âdeti idi. Notları çok defa ben tutardım. Kalabalık arasında:

- Bunları gazetene koyarsın, derdi.

Hâlbuki yine çok defa bu diktelerde bir "dikişsizlik", bir "gelişigüzellik" hâli olduğu için biz notları ertesi gün kaybederdik. Kendisine söylediğimizde: "İyi ettiniz. Zâtî mesele vakit geçirmektir," derdi.

Son yıllarda sofraya eski gazetecilerden biri, İsmail Müştak geldi. Atatürk'ün vaktiyle sevmediği bir adamdı da! Fakat sokulma ve yaranma yollarını pek iyi bilen biri idi. Birkaç defa o not tuttu. Ertesi günü de bir İstanbul gazetesine vermeğe kalktı. Kendisine geleneği hatırlattık. O bilâkis bundan faydalanarak Atatürk'e, sofrada şuuruna hâkim olmadığı dedikodularının dolaştığı vehmi verecek bir dil ile, pek el altından bizleri curnal etti. Atatürk ondan sonra, geceki notlarının gazetelere günü gününe konup konmadığını takip etti. Gerçi altlarında imzası yoktu ama, biz başkaları da biliyorlarmış gibi, sıkılırdık.

"Atatürk biraz içtikten sonra ne yaptığını bilmez. Hele şükür ki hükûmetin başında İsmet Paşa vardır." Binbir yoldan Atatürk'e bu telkin yapılmıştır ve bu yüzden son zamanlarda hükûmet adamları ile münasebetlerinde, eskiden olmanın bir hâl, fazlaca bir sınırlılık hâli gelmiştir.

Meselâ bir aralık bir Bomonti bira fabrikası meselesi çıktı idi. Atatürk pek emek verdiği Gazi Çiftliği'nin verimli olması için de uğraşp durdu idi. Çiftliği Ankara'yı bozkırlıktan kurtarabilecek teşebbüslerin bir deneme merkezi olarak benimsemiştir. Sonra da hükûmete devretti.

Ahmet İhsan Tokgöz, ki tam bir menfaatçi idi, İstanbul'daki Bomonti fabrikasının hisselerini almış ve idare meclisi reisi olmuş, İsmet İnönü'nün eniştesi Kudüslü Abdürrezzakı da idare meclisine almıştı. Her ikisi Ankara'da bira fabrikasının genişletilmesini önlemek ve Bomonti imtiyazını uzatmak için, Ankara fabrikasının gelir getirmeyeceği fikrini İsmet İnönü'ye telkin ettiler. Atatürk Umumî Kâtibi Hasan Rıza Soyak aracılığı ile Danimarkalı uzmanlara meseleyi inceletti. Onlar, eğer fıçılarla taşınıp Haydarpaşa'da şişelenecek olursa, Bomonti'ye bile rakip edeceğini söylediler. Son zamanlarda aralarındaki belli başlı bir anlaşmazlık bu idi. Atatürk'le İnönü'nün ayrılışı, Niyon konferansı sırasında olmuştur.

İspanya iç harbi günlerinde Akdeniz'de kimlerin olduğu bilinmiyen denizaltılar dolaşıyordu. İngilizler bu denizaltıların hep birlikte avlanılması teklifini ileri sürmüşlerdi. Niyon konferansı bu maksatla toplanmıştı. Konferansta Türkiye'yi temsil eden Tefvik Rüştü Aras hükûmete yolladığı raporların bir kopyesini de Florya'da dinlenen Atatürk'e gönderiyordu. Son anlaşma metninde bir madde Atatürk'ün dikkatini çekti. Fransızca yazılmış olan bu anlaşma maddesinden Atatürk "Fransa ve İngiltere devletlerinin Akdeniz'deki denizaltı korsanlığını önlemek için gerektiğinde Türkiye'den kuvvet yardımı isteyecekleri" manasını çıkarmıştı. Yanında bulunan Umumî Kâtibi Hasan Rıza Soyak'a dönerek:

- Acaba hükûmet bu maddenin farkına varabildi mi? diye sordu.

O sırada Atatürk, Soyak aracılığı ile sık sık hükûmetle telefon konuşmaları yapıyordu. Soyak telefon görüşmesinde hükûmetin maddeden o manayı çıkarmadığını öğrendi. Bunun üzerine Atatürk, İnönü'nün dikkatini çekti. Başvekil bu uyarma üzerine adı geçen maddenin Türkiye'yi güç duruma sokabileceği vehmine düşerek Tefvik Rüştü'ye anlaşmayı imzalamaması için direktif verdi ve bunu Atatürk'e de bildirdi. Atatürk böyle bir tehlike olmadığı, bilâkis İngiltere ve Fransa bizi eşit büyük bir devlet saydıklarından bizim için pek faydalı olduğu, nihayet yapacakları bir müdahalede bizim zayıf harp gemilerimize ihtiyaçları da olmayacağı cevabını verdi. Sonunda meselenin Tefvik Rüştü'ye yazılarak alınacak cevaba göre hareket edilmesine karar verildi.

Konuşmalar sırasında vakit ilerlemiş, Atatürk yatak odasına çekilmişti. Bir iki saat sonra İnönü'nün özel kalem müdürü Florya'yı arıyarak Soyak'a:

- Başbakanın Atatürk'e bazı tamamlayıcı maruzatı vardır. Not edip hemen kendilerine vermenizi rica ediyorlar, dedi.

Soyak şu cevabı verdi:

kitap

- Atatürk şimdi uykudalar. Uyandıramam. Zaten iki saat önce işin Tevfik Rüştü Bey'den sorulmasına ve gelecek cevabın beklenmesine karar verildi.

Bu cevap üzerine iş ertesi güne kaldı.

Olaydan birkaç gün sonra Atatürk Ankara'ya gitti. Hükûmete devrettiği çiftliği gezerken yeni dikilen birçok yemiş ağaçlarının bakımsız bırakıldığını görerek üzüldü. Ankara'da bira fabrikasının genişletilmesi konusunu da açtı. Ahmet İhsan Tokgöz ve Abdürrezzak İstanbul'da Bomonti fabrikası imtiyazının uzatılması için İnönü'nü baskı altına almışlardı. Hasan Rıza Soyak dedi ki:

- Başbakanın kaygısı yersizdir. İş en ince teferruatına kadar yabancı uzmanlara incelettik. Fabrika genişlerse Doğu Anadolu'yu besliyecek, Bomonti ile rakiplik edecek, kâra da geçecektir. Başbakan isterse bütün belgeleri götürür, kendisine meseleyi anlatırım.

Atatürk:

- Bu akşam vekiller toplantısında görüşürüz, diyor.

Bu konuşmalar sırasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da yanlarında idi. Şükrü Kaya Atatürk'ün yanından ayrıldıktan sonra doğru vekiller toplantısına gitti. İsmet İnönü'ye:

-Paşam bu akşam köşke çağırılıyor. Bira fabrikası işi görüşülecek... dedi.

Akşam üstü heyet Çankaya'da toplanmak üzere dağıldı. Bir söylentiye göre huylanın Başbakan daha önce Anadolu Klübüne giderek iki kadeh viski içiyor.

Vekiller heyeti Atatürk'ün sofrasında toplanmıştır. Atatürk'ün karşısında İsmet İnönü, sağında Kâzım Özalp yer almıştır. Atatürk rahatsızlığını öne sürerek çay içiyor. Başbakan ve bakanlara içki verilmiştir.

Atatürk sözü çiftlikteki ağaçların bakımsızlığından açıyor. Tarım Bakanı Şakir Kesebir'den bunun sebebini soruyor. Kesebir yerine Başbakan atılarak:

- Sebebini adamlarınıza sorunuz, diyor.

Adamlarınız dediği, Soyak!

Atatürk bu çıkışa hayret ederek Kazım Özalp'a, Başbakanın işitemeyeceği bir sesle:

- Ne olmuş buna? İçmiş mi yoksa? diyor.

Derken Başbakan ikinci bir çıkış daha yapıyor:

- Ne oldu paşam size? Eskiden böyle değildiniz. Artık emirlerinizi hep sofradan mı alacağız? Aramıza Kara Tahsinler (1) giriyor. Konuşmamıza meydan vermiyorlar, diyor.

Atatürk gene soğukkanlılığını bozmadan:

- Efendiler anlaşılıyor ki, bugün fazla görüşemeyeceğiz. Siz rahatınıza bakın. Ben biraz dinleneceğim, diyor ve sofrayı bırakıyor. Vekiller de bir müddet sonra çekilip gidiyorlar.

Ertesi gün Atatürk İstanbul'a hareket etti. Ben de yanında idim. Önce İnönü'yü kompartımana çağırırdı.

Kendisine:

- Görev arkadaşlığımız bitmiştir. Ama dostluğumuz devam edecek, dedi.

İnönü iki eli ile yüzünü kapadı. Atatürk:

- Dinlenmelisiniz, dedi.

Sonra umumî kâatibi Soyak'ı çağırırdı:

- İsmet Paşa biraz yorgun. İki ay dinlenecek ve yerine bir vekil bırakacaktır. Bu değişiklik için Millet Meclisini olağanüstü toplantıya davet etmek istemiyorum. Meclis birkaç gün önce Niyon antlaşmasını tasdik etmek için toplanmış ve dağılmıştır. Yeni bir toplantı içeride ve dışarda iyi karşılanmaz. Anayasaya bakalım. Böyle bir değişiklik için Meclisin toplanması lâzım mı, yoksa bir tezkere ile başkanlığa bildirmek yeter mi?

Soyak anayasayı getirdi. Okudular. Tezkere ile bildirmek yeter olduğu anlaşıldıktan sonra, Atatürk İnönü'ye dönerek:

- Yerinize kimi münasip görürsünüz? diye sordu.

- Kimi münasip görürseniz...

- Ben Celâl Bey'i düşünüyorum.

- Münasıptir efendim.

Bunun üzerine İsmet İnönü yanından ayrıldı ve kompartımanına gitti.

Soyak o sabah Atatürk'e:

- Efendim kardeşi ölmüştür. Evi bir yashane. Her sabah mezarına gidip ağlarmış, bağışlayın, demesi üzerine

Atatürk:

- Daha iyi ya... Demek hasta. Dinlenmeye ihtiyacı var, cevabını vermişti.

İnönü ayrılıp kompartımanına gittikten sonra Atatürk, Soyak'a:

- Şimdi git, arkadaşlarına söyle. Bizde âdettir: Biri makamından ayrıldı mı, etrafındakiler ondan yüz çevirir.

Dikkatlerini çekiyorum. İsmet İnönü'ye eskisinden fazla saygı gösterecekler, emrini verir.

Biz yemek salonunda masaya oturmuştuk. İsmet İnönü yanımızdan hızla geçti, yatak kompartımanına gitti.

Biraz sonra Atatürk geldi, ellerini çırparak:

- Oldu bitti, dedi ve bahsi kesti.

Yataklarımıza çekildikten bir hayli sonra uyuyamıyarak dışarıya çıkmıştım. Şükrü Kaya'nın kompartmanını

aydınlık gördüm. Kapısını vurdum. Açtı: Üst yatağa eşyasını yığmış, alt yatakta iki büklüm oturuyordu.

Kompartıman cigara dumanı ile dolu idi. Bana:

kitap

- Şimdi ne olacak? dedi.

Başbakanlık müjdesini beklediği besbelli idi:

- Bilirsin, sofrada yalnız İnönü'ye, Çakmak'a, bir de Bayar'a yer gösterir. Yeni Başvekil Bayar olacaktır, dedim. Sıçradı:

- Nasıl olur? Garp Cephesi Kumandanı ve Lausanne'ı yapan İsmet Paşa'dan sonra...

- Benim görüşüm böyle... dedim.

İstanbul'da ertesi gün eski arkadaşı Ali Fuad Cebesoy'u yemeğe çağırmıştı. Öfkesi dinmemişti:

-Efendim hangi işi verdik de biz yardım etmeden başarmıştır? Kütahya muharebelerinde böyle olmamış mıdır? Lausanne'da böyle olmamış mıdır? diyordu.

İşte Atatürk'ün ölümünden sonraya kadar süren Celâl Bayar başbakanlığı devri böyle başlamıştır.

Atatürk'ün yakın çevresindeki İnönü aleyhtarları hemen kışkırtmalara koyulmuşlardı. Bunlara göre İsmet İnönü'ne bir büyükelçilik vererek onu memleketten uzaklaştırmalı idi. Atatürk'ün kendisine karşı zaafını bildiklerinden bir gün eski duruma dönüleceğinden çekinmekte idiler. Ara sıra sofrada:

- Paşam, Bayar'a emir buyursanız da İnönü ile buluştuğu vakit onun yanı gerisinde durmasa... Tam başvekilliğini takınsa... gibi sözler duyardık.

Atatürk üzgündü. Ben kendi bulunduğum meclislerde bu ayrılış meselesinin açıldığını, Atatürk'ün, bazı önemsiz tarizler müstesna, İnönü aleyhine konuşulduğunu işitmedim. Pek sık da yanına giderdim. İnönü de kışkırtıcıların çabalarını haber aldığından hayli vehimli idi. Yine de Atatürk'ü idare etmek zorunda idi. Bir gün stadyuma gittiği zaman gençlik pek heyecanlı gösteriler yapmıştı. İnönü böyle tertipler bilmez. Hele o sırada böyle tertiplerin Atatürk üzerine tesiri ne etkili olacağını herkesten iyi bilir. Fakat kışkırtıcılar bu vakadan alabildiğine faydalanmağa kalktılar. İnönü, Dil Kurultayında Atatürk'le kısa bir sevgi yazışması hikâyesinin gösterdiği üzere, ayrılışının bir dargınlığa ve onun sebep olacaklarına varmaması için pek dikkatli idi. Geldiği ve gittiği zamanlar daima Atatürk'ü karşılamağa ve uğurlamağa giderdi. Bir grup toplantısında Atatürk'ün yakınlarından birinin daveti üzerine kürsüye gelerek Atatürk'le aralarında hiçbir mesele olmadığından, nesi var nesi yoksa hepsini Atatürk'e borçlu olduğundan bahsetti idi.

Bu sırada Atatürk'e zarfların üstünde "huzur-ı âli-yi riyaset-penahiye" yazılı bir hayli mektup göndermiştir. Atatürk öldükten sonra köşkteki kâğıtları ayıklamak hizmeti verilen Nafi Atuf Kansu ve arkadaşları bu mektupları İnönü'ye geri vermişlerdir.

Atatürk'ün hastalığı ilerledikçe kışkırtanlar arttı. Şimdi mesele eğer Atatürk ölürse, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasını ve böylece kendi aleyhinde bulunanlara karşı bir ölçü teşebbüsünde bulunabilmesini önlemektir. Bunlar Fevzi Çakmak'ı kendileri için daha elverişli buluyorlardı. Fakat İsmet İnönü'yü Meclisten çıkarmak ve Fevzi Çakmak'ı Meclise almak için yeni bir seçim yapılmalı ve İnönü yine bir büyükelçiliğe yollanmalı idi.

Şunu söylemeliyim ki, bütün bu devirde Celâl Bayar dürüst kalmış ve kışkırtmalardan hiçbirine kulak vermemiştir. Elâzığ manevralarına beraber gitmiştim. Bana tahrik ve tahrikçilerden bahsetmiyerek demiştir ki:

- Yeni seçim yapılmasını ben Atatürk'e nasıl söyleyebilirim? Bu Atatürk'e, sen öleceksin, demektir, ben bunu nasıl yaparım? demiş ve hiç unutmam, şu sözleri ilâve etmişti:

- Öyle anlaşılıyor ki, Rusya'da Lenin'den sonra onun tabii halefi Troçki imiş. Yerine Troçki'yi geçirmemek ve Stalin'i geçirmek için milyonlarca insanın kanı dökülmüştür. Bizim böyle facialara tahammülümüz yok.

Şurası da var ki, hemen bütün Meclis Atatürk'ün hastalığı ne kadar ağır ve tedavisiz olduğunu biliyordu.

Mecliste hâkim kanaat, Atatürk'ten sonra tek rejim teminatının İnönü olduğu idi. Tahrikçiler muvaffak olabilseler ve Meclisi yenileme teklifini getirtmiş olsalar bile, bunun muvaffak olabilmesi ihtimali yoktu.

Gene son zamanlarda kendisini sevenler İsmet İnönü'ye karşı bir suikast tehlikesini önlemek için tedbirler almışlardı. O zamanki Emniyet Umum Müdürü, bir tehlike sezildiği vakit, İnönü'yü kaçırmak ve gizlemek

tertiplerini dahi düşünmüştü. Çankaya'daki İnönü köşkü sıkı koruma altında idi.

Burada Atatürk'ün vasiyetnamesi üzerinde de biraz durmak doğru olur. Vasiyet etmek, ölmek ihtimalini düşünmek demektir. Atatürk kendinden umutlu değildi. Ölümünden sonra İsmet İnönü ile ayrılışının türlü tahriklere sebep olacağını düşünmüş olmalı idi. İnönü'nün çocuklarına maaş vasiyet etmesinin sebebini böyle yorumlayanlar vardır. Bazıları Atatürk'e İnönü'nün öldüğü söylenmiş de, o da buna inanmış da çocuklarına maaş vasiyetini onun için yapmıştır, sözünü çıkardılar. Baştan başa yalandır.

En yakınlarının bana anlattıklarına göre Atatürk:

- İsmet'in parası yok. Bir kardeşi var, zenginse de ona hayrı dokunmaz, demişti.

Atatürk, İsmet İnönü'nün parası olduğunu bilirdi.

Atatürk'ün kendisine de bir "halef vasiyetine" meylettirmek isteyenler olmuştur. Kendileri hesabına! Atatürk kendinden sonrasına kendisinin hâkim olamayacağını bilirdi. O büyük bir realistti.

Geriyeye doğru bir tenkit denemesinde bulunalım.

Atatürk devrinde vatan kurtulmuştur. Yalnız bu şeref, bir vatandaşın millî tarihin en büyüklerinden biri olmasına yeter.

Osmanlı İmparatorluğu kalıntısı üzerinde kurulan yeni devlet, Lausanne Antlaşması ile, eskisinin yarı-sömürgelik şartlarını yıkmıştır. Türkiye Türklüğü Batı'nın egemenlik ve baskısından kurtulan ilk millet olmuştur. Afrika'da Yakın ve Uzakdoğu'da sömürgecilik düzeninin tasfiyesi, Türkiye'de başlamıştır. Bu bakımdan Atatürk milletlerarası bir kurtuluş kahramanı şerefini de kazanmıştır.

Atatürk devrimleri Türkiye'de teokratik Ortaçağ devlet geleneklerini silip süpürerek kadını, vicdanı ve tefekkürü hür kılmıştır. Ümmetçiliğin yerini milletçilik almıştır. Ziraat ve ticaret kaynakları Türklere mal edilmiştir. Millî endüstri doğmuştur. Millî bankalar kurulmuştur. Yabancı ve imtiyazlı şirketler millîleştirilmiştir. Yazı ve dil değişerek, Türk kafası Arap kültürü köleliğinden sıyrılmıştır.

Bu devrimlerden her biri bir vatandaşın millî tarihin pek büyüklerinden biri kılmaya yeter.

Atatürk devrinin zaafı, Atatürk'ten sonraki demokrasiye geçiş devrinde belirlemiştir. Başlıca zaaf, eğitim yolu ile, devrimlerin ve yeni düzenin halk yığınlarına sindirilememiş olmasıdır. Atatürk devrine tek parti diyoruz: Bu bir karma parti idi. Disiplini devrimlerimize inaniştan doğmuyordu. Bilâkis Atatürk devrinin zaafı, devrimci bir tek parti rejimi olmamasıdır.

Biz uzun ekonomi tartışmalarına girişmemekle beraber, Türkiye'nin topyekûn kalkınma davası hiçbir zaman tam "alafranga" bir kafa ile ele alınmamış olduğunu söylemek isteriz.

Atatürk partisi Nazilik ve faşistlik gibi, demokrasiyi yıkmak hedefini güden bir parti değil, bilâkis demokrasiyi hazırlayan, rejimi "kayıtsız şartsız millî hâkimiyet"e doğru götüren bir parti idi. Anayasasının özü bu idi.

Demokrasi ile tek dereceli seçim devri de gelir. Tek dereceli seçimle memleket idaresini halk yığınlarına teslim etmek davasında bulunan bir diktatör, yeni yetişen kuşakları ilk sivil okul eğitiminden geçirmeyi başkayı edinmeliydi.

Din meselesi halledilmeli idi. Atatürk devri lâiktir. Lâisizm, din ve dünya işlerini ayırmak demektir. Daha ilk günden lâisizm, halk yığınlarına "dinsizlik" hareketi diye telkin edilmiştir. Halk camilere gidiyordu. Dinî görevlerini yapıyordu. Fakat kendisine kılavuzluk edecek devrimci din adamları yetiştirilmediği için, eski hocalık hiçbir zaman olmadığı kadar kaba, cahil ve mütaassıp bir yobazlık hâlini alıyordu. İmam-hatip okullarında ilk öğrenilecek şey, lâisizmin bizzat Müslümanlığın da kurtuluş davası olduğu idi. Devlet din işlerinden elini büsbütün çekecekse, din işlerini topluluğa da bırakacaksa, yine her şeyden önce bu mesele halledilmiş olmalı idi.

Bugün de bu ikisini yapmak, tam ve çabuk yapmak zorundayız: Bütün halk çocuklarını, kız oğlan, sivil ilkokul eğitiminden geçirmek, inkılâp Türkiyesinin medeniyetçi, vicdan ve tefekkür hürriyetçisi yeni din adamlarını yetiştirmek!

Serbest bir mürakabenin ister istemez işlemediği bir devirde tenkit edilecek çok şeyler bulunabilir. Ama bunlar "teferruat" olmaktan çıkmaz. O devrin büyükleri, daima, kolayca tenkit edilebilecek küçükliklerini gölgede bırakacaktır.

Bu görüşlerimi Atatürk devrindeki yazılarımda da bulabilirsiniz. Roman adlı kitabımdaki "Gazici" ve "Kemalist" bahsi o devirde yazılmıştır. Halk yığınlarının eğitimi davası Yeni Rusya kitabının belli başlı konusu idi.

Atatürk büyük stratejiliği ve politikacılığı dışında, umumî kültürü ister istemez zayıf bir Osmanlı subayı idi. Dinler, kavrar ve yapardı. Paha biçilmez bir enerji kaynağı idi. Kendi devrindeki hükûmetler bu kaynaktan tam faydalanmayı bilmemişlerdir. İnönü hükûmetleri hiçbir zaman dinamik olmamıştır. İnönü'nün vekil tipi "bürokrat"tır. Vekilleri arasından dinamikçe olanlar Atatürk tarafından kendisine zorlananlardır. Atatürk "bir Nehr-i muazzam gibi cuş etti, fakat çorak yerde akıp gitti."

Sac Soba

İstasyon, sonra bataklık, sonra mezarlık ve derme çatma Karaoğlan'dan sonra yangın yeri, onun sonunda da kerpiç ve hımıştan, kaldırımsız veya Arnavut kaldırımlı, eğri büğrü sokaklı bir köy... Ankara bu idi.

Kadınlar şehri hiç sevmediklerinden evlilerin de dörtte üçü bekâr. Yerli kadınlar sokağa çıkmaz. Bir lokomobilden alınıp iltimaslı yerlere ancak verilebilen elektriğin yanar söner petrol ışığına lüks lâmbasını tercih ederdik. Onu da sık sık pompalamak lâzımdı.

Harpler olanı biteni tükettiğinden, Hristiyan göçü de çarşıları beraber süpürüp götürdüğünden hiçbir şey bulamaz, hiçbir şey yaptırılmazdık.

Hep sıkılıyorduk. Atatürk de öyle. Fakat yeni başkent fikrini yerleştirmek, gözleri İstanbul'dan ayırmak için bozkırda bir sürgün ömrü geçiriyordu. Biz onun evine gitmekle biraz avunuyorduk. Çankaya'da avlusu havuzlu ortanca bir yazlıkta otururdu. Tek cazibesi Atatürk'ün meclisi, konuşmaları, hayatiyeti ve yaratma iradesi idi. Dağlar, tepeler, yollar, akşam kararınca arabaları ahıra ve halkı kafesler arkasına çekilen kasaba halkı, bütün o çöl boşluğu ebediye benziyen bir "susma" veya "somurtma" hâlinde idi. Hemen hemen yalnız onun sesi geliyor, onun bakışları ışılıyor, yalnız onun o tükenmez ve ilâhi ihtiraslı ruhu soğuğu ısıtıyor, boşu dolduruyor, ıssızlığı gideriyor, Ankara'ya bütün müjdeleri getirici bir yolculuk bekleme hâli veriyordu. Sanki buraya her şey ufuklar ötesinden gelecek, gökler üstünden inecekti.

Akşama doğru ayaklar evlere doğru sürüklenirdi. Hava karanlık hâlâ kül kokan yangın arsaları arasında cep fenerlerinin yanıp söndüğü görülürdü. İstanbul'dan gelip de mahkûm imişler gibi yaşayanlardan pek çoğu geçmiyen saatleri içerek öldürüyorlardı.

Atatürk de bıkar, ara sıra arkadaşlarına gitmek isterdi. Bir akşam Lâzistan Milletvekili rahmetli Rauf'un evinde idik. Küçük bir odada, ikide bir pompalanan lüks lâmbası altında ve kızması ile soğuması bir olan sac sobanın karşısında, masa etrafına toplanmıştık. Hizmetçiler koşup:

- Paşa hazretleri geliyor, diye haber verdiler.

Rahmetli Rauf bu odaya sığışmayacağımızı gördüğünden:

- Çabuk sobayı öteki odaya götürün! dedi.

Sac soba, gaz sandıkları üstüne konmuştu. Borusu dosdoğru duvar deliğine giriyordu. İki hizmetçi sandıklar ile sobayı, bir mangal taşıyormuş gibi, öteki odaya geçirdiler. Mustafa Kemal Paşa da, dar, karışık ve karanlık merdivenlerden henüz çıkmıştı.

Sonra içi raflanmış yük açıldı. Hiçbir bardak ve kadeh yanındakine benzemiyordu. Birkaç kişi de beraber geldiğinden yine birbirlerine benzemeyen ayrı biçimde ve renkte, kahve fincanları çıkarılmıştı. Masanın üstü birkaç bezle ancak örtülebilmmişti.

Başkentte devlet reisi ve arkadaşlar!

İkide bir:

- Ahmet, lâmbayı pompala! sesi duyuluyordu.

Sonra birden genç kahraman yeni Türkiye hayallerini anlatmaya başlıyordu. Yavaş yavaş tahta peykeler üstündeki esrarkeşler rüyası ile sarıldığımızı hissediyorduk. Masa bir cennet sofrasına dönüyor, lâmba bir güneşi andırıyor, oda bir saray parçası havası içine giriyor, "gelecek", o zamanki Ankara'da bir serap gibi bile görünmeyen "gelecek" gözlerimizde canlanıyor, bir eski masaldaki peri kızı gibi atlı akıncıların, hemen hemen nal seslerini duyar gibi oluyorduk. Bütün gün içimizde yavaş yavaş, birer birer bütün ölmüş olanlar diriliyordu.

Bir inanmışın iradesi nasıl mucizeler yaratıcısıdır, onu biz en çok tozunda boğulduğumuz, çamuruna saplandığımız, kaldırımsız, ışısız, yuvasız, bahçesiz, bomboş Ankara'nın o günlerinde ve gecelerinde görmüşüzdür.

Meclisleri

- 1 -

İlk gençliğinden son günlerine kadar kendisini tanıyanların hepsi için Atatürk adı, sofrta sohbetlerini hatıra getirir. Dostları ile akşamları sofrta başında buluşmak ve geç vakitlere kadar konuşmak âdeti idi. Pek azı zevk ve eğlence meclisi olmuştur. Bunlar da, hani okullarda tatil saatleri vardır, öyle bir şeydi. Saatlerce pek ciddi şeyler okur, yahut yazardık. Beyninin hiç yorulduğunu bilmiyorum. Hastalandığı yıllara kadar da şaşırtıcı bir hafızası vardı.

kitap

Orduda iken askerlik meseleleri, sivilde iken devlet ve devrim meseleleri, hepsi, bazen sabahlara kadar sofrada görüşülmüştür. Söyler ve dinlerdi. Yalnız kendi düşündüklerini herkese anlatmak değil, herkesin düşündüğünü de kendi anlamak, türlü memleket seslerini duymak meraklısı idi. Sentezci bir dehâsı vardı. Birkaç saatlik dağınık ve sıçramalı sohbetlerden sonra, derleme ve toparlama yapar, mantıklı açık ve iyice çerçeveli bir tefekkür eseri verirdi.

Bilmediklerini, sofralarında bildiklerinden öğrenirdi. Davetlileri daima pek çeşitli olmuştur. Ateşli ve gururlu bir milliyetçilik, eğilip bükülmez bir irade ve kendine güven duygusu şahsiyetine hâkimdi. Sevdiklerinin ve birlikte bir şeye inandıklarının tenkitlerine, itirazlarına, tartışmalarına inanılmaz bir katlanışı ve hoşgörülüğü vardı. Türk dili ve Türk tarihi meseleleri, onun sofrasında tam bir fakültelik zaman tutmuş olduğunu tahmin ediyorum. Tebeşirli kara tahta karşısında idi. Bakanlar, profesörler, milletvekilleri hep o tahtaya kalkmışızdır. Ondan başka hepimiz yorulur ve doğrusu biraz da usanırdık.

Savaş ve devrim günlerinde, meseleler konuşulduğu sırada hiç içmez veya pek az içerdi. Ne askerliğinde, ne de sivil hayatında geç kalmak, hatta sabaha kadar kalmak onu vazifesinden alıkoymamıştır. Kendisinde bir zaaf ve "lâubalilik" sezilmesi ihtimaline karşı pek titizdi. Pek efendi bir ev sahibi ve eski Osmanlı deyimini ile pek de "edepli" idi.

Rahmetli Reşit Galip'in çok defa yanlış yazılmış bir vak'ası vardır. Atatürk'ün bir yabancı lokantacıya vermiş olduğu bahşış meselesini, biraz içkili olduğu için, mübalâğa ile tartışıyordu. Atatürk:

- Galiba rahatsızsınız, biraz dinlenseniz... dedi.

- Burası milletin sofrasıdır. Ben milletin sofrasında oturuyorum, cevabını verdi.

Atatürk hiç bozmayarak:

- Beyefendinin hakkı var. O hâlde biz sofrayı terk edelim, dedi. Herkes ayağa kalkıp çekildiler.

Birkaç gün sonra idi. Reşit Galip yine davetliler arasında bulunuyordu. Bir hayli zaman geçtikten sonra Atatürk:

- Bana iki nefer çağırınız, dedi. İki nöbetçi içeri girdi. Reşit Galip'i işaret ederek:

- Beyefendiyi dışarıya götürünüz, dedi.

Kucakladıkları gibi çıkardılar. Reşit Galip bilmeyerek yaptığı eski hatasından utanıyordu. Sıkılarak tekrar sofraya geldi. Atatürk'ün neyi anlatmak istediği belli idi.

O saatten sonra Atatürk en çok yine onunla keyifli keyifli konuştu idi.

- 2 -

Atatürk gösterişçi, alâyişçi ve "zevahir" düşkünü değildi. Arnavut Kralı Zogo'yu Tirana'da bir Osmanlı generalinin konak bile denmiyecek evinde görmüştüm. Hava, bir saray havası idi. Atatürk İstanbul'a geldikçe Osmanlı padişahlarının sarayında kalmıştır. O oturduğu kadar Dolmabahçe Sarayı'nın havası, bir ev havası idi. Bir general olması gereken başyaverlerini daima küçük rütbeli subaylar arasından seçmiştir.

Atatürk görev başında hiçbir lâübaliliğe yer vermeyecek kadar ciddî, hususî yaşayışında ise dostlarının her türlü nazını çekecek kadar samimi idi. Protokol, boğazını sıkı dar ve katı bir yaka gibi kendisini her vakit rahatsız etmiştir ve onu hususî yaşayışı içine hiç sokmamıştır. Sofrasında kimsenin yeri belli değildi. Yalnız rahmetli Fevzi Çakmak'a, İsmet İnönü'ye, ara sıra evine gelen ordu ve hükümet şahsiyetlerine yanında yer gösterirdi.

Bununla beraber "dış görünür"ün ve "dekor"un içtimaî münasebetlerde büyük önemi olduğunu bilirdi. Onun için giyinişine ve ev içi düzenine pek meraklıydı. On beş yıl yanında bulundum, hususî odalarına girdim, günün çeşitli saatlerinde evine gittim: Kendisini bir defa bile tıraşsız, rahatsız olduğu vakit velev pijamalı da olsa, üstüne başına titizce itinasız görmedim.

İstanbul'daki evleri, Çankaya'daki evi ve son köşkü hep kendi hususî dikkati altında idi. Hafife alınmak, aşağıda ve alta görünmek, kolayca tenkit edilecek kusurları ve eksikleri bulunmak, hele gülünç olmak pek korktuğu şeylerdendi.

İş başından artan ömrü, sofrada geçmiştir. Bu bir içki ve cümbüş sofrası değildi. Dostları ile hatta düşmanları ile sohbet ve tartışma meclisi idi. Atatürk hayallerini, tasarılarını, ıstıraplarını, hatıralarını, ta genç subaylığından son zamanlarına kadar sofrasında anlatmıştır. Selânik'te askerî dehasını tanıtan "tatbikat" oyunlarına sofrasından kalkarak gittiği gibi, her devrim gününün başlangıcı da bir sofraya sabahı idi. Eğlence âlemi, aşır taştığı yer de yine sofraya meclisi olmuştur. Bu ne zaman bir zevk ve eğlence, ne zaman büyük taarruzu hazırlayan bir kumanda heyeti ve ne zaman en çetin devlet işlerini karara bağlamak topluluğu idi, tahmin edemedik. Fakat misafirlerinin çeşidine göre az çok hangisine hazırlanacağımızı bildirdik. Bazan, bir meseleyi daha fazla deşmeğe misafir çeşidi elverişli olmadığı zaman, "Galiba yorulduk!" der, meclise son verir, vedalaşmak üzere elini sıkınlardan bir takımına: "Teşekkür ederim" birtakımına usulca: "Siz biraz daha kalınız!" derdi. Nice sırlarını yıllarca vicdanı içinde tutan Atatürk'ün, ağzından kaçırılmış benzeyen

"gevezelik"lerin yüzde doksanı hesaplı ve tertipli idi.

Sırlarını "ağızdan kaçırın" Atatürk, bazı olayları hiçbir zaman anlatmamıştır. Yahut pek mahremlerine söylemiştir de ben bilmiyorum. On beş yıl hususî meclislerinde bulunan benim duymayışım dahi, vaktiyle hatıralarını bana anlatmış olduğu düşünülecek olursa, dikkatte tutulmaya değer.

- 3 -

Atatürk cömert değildi. Elinin dar olduğu bile söylenebilir. Kendisine gelen hediye kravatlardan birer tanesini alabilmek için neler çektiğimizi hatırlıyorum.

Buna rağmen pek "misafirperver" ve ikramcı idi. "Hâl bilir"di. Bir akşam sofrasına bir genç arkadaşıyla birlikte gitmiştik. Bu genç, Atatürk'ü ilk defa dinliyordu. Coştu, içti ve hastalandı. Kalkamadı ve hastalığı kötü tesirini sofrada gösterdi. Bu gencin gönlünde hiçbir utanç azabı kalmamak için, Atatürk kendisini iki üç gece daha arka arkaya sofrasına davet etmişti.

Atatürk'ün devlet ve hükûmet hizmetinde kullandıkları arasında güzeli çirkini, sevimlisi sevimlisi vardı. Fakat sohbet meclislerinde bulunabilmek için şu veya bu türlü bir "sevimsizlik" şarttı: "Karşımda çirkine tahammül edemiyorum" derdi.

Kendisiyle anlaşıkalarına inandıkları için, hastalığı yüzünden asabi muvazenesinin bozulduğu son yıllara kadar, pek müsamahalı idi. Meclisinde dilediklerinizi söylememek için, pek hesaplı bir dalkavuk olmaktan başka, hiçbir sebep yoktu. Onun için Atatürk'ün meclislerinde ileri geri konuşmaların bir cesaret misali olarak anılması gülünçtür. Ara sıra bu konuşmalar aykırılığa kadar gider, sabahleyin bir iç sıkıntısı ve bir şüphe duyulurdu. İlk fırsatta kusurlarını affettirmek isteyenlere, hafızası en kuvvetli melekesi olan Atatürk: "Bir şey mi oldu? Ben hatırlamıyorum ki..." derdi.

Sofra bir imtihan meclisi idi de! Hiç söylemeksizin, hissettirmeksizin, bir vazifede kullanacağı adamları, içki âleminin pek elverişli olduğu türlü yönlerden yoklardı. Hükümünü kolay verir, çok defa aldanmazdı.

Omiros'un (Homeros) kahramanlarından biri idi. Bu tabiiinin üstünde ve dışında bir mizaçtır. Normal münasebet ölçüleri içine hapsolamaz. Bu mizaç, ancak aşırı şevk kaynaklılarında içinde hayatiyetini koruyabilir. Vatan kurtuluşu davasının başlangıcı, Samsun iskelesinde "tek başına Mustafa Kemal"dir. Ve gerçekten tek başınadır. Bu bir kahramanca hayat kaderidir. Kilometrelerce etrafını ışığa ve enerjiye boğan coşkun çağlayanda durgun sudaki salkım söğüt aksini arayabilir miyiz? Amiyane olsa da eski yaveri Salih Bozok'un şu hikâyesi Atatürk tenkitçilerine iyi bir cevap olabilir. Bir gün Salih Bozok'a bazı tanıdıkları:

- Tarih sizi mesul edecek. Çünkü Atatürk'e içiriyorsunuz. Geceleri uykusuz geçiyor. Sefahat yaptırıyorsunuz ve ömrünü kısaltıyorsunuz, derler.

Salih der ki:

- Tarih ne diye bizi mesul tutacakmış? Mademki iş dediğiniz gibidir. Bizim heykellerimizi dikecek. Atatürk'ü, biz idare ediyorsak, yalnız içirip sefahat ettirmiyoruz ya, İzmir'i de biz aldırıverdik, cevabını verir.

Atatürk sofrasının yıllar süren şevki ve neş'esi, Cumhuriyetin 10 uncu yıl dönümünden bir müddet sonra yavaş yavaş kaçtı. Hekimlerin üstüne konurmadıkları yıkıcı illet, karaciğerini yiyor ve sinirlerini yıpratıyordu. Eşsiz hafızası sönüyor, sağduyusu kararıyordu. Atatürk'ün tahammülü ve müsamahası azalıyor, irade, zekâ ve kudretinden şüphe edildiğini sanmak kompleksi, sık sık asabiyet nöbetlerine sebep oluyordu.

Kurtuluşçu

Tanzimat'tan sonra iki çeşit adam yetişmiştir. Biri Garp taklitçisi ve Garp mahkûmu. Tepeden tırnağa "alafranga" cilâlı adam. Milletinden ve memleketinden de uzaklaşmıştır. Milletinden umutsuzdur. Ve memleketinin kendisini benimsemediğini de bilir. Frenk doğmadığına pişmandır. Ancak Düvel-i muazzama kontrolü altındaki bir Türkiye'de hayat hakkı olduğuna inanmıştır. "Bu millet adam olmaz," ona göre. Bu milletin ona borcu, ya içeride rahat ve refah içinde yaşatmaktır, ya elçilikler kadrosunda ona yer, konak ve araba ve altın vermektir.

İkinci tip, nasyonalisttir. Osmanlı nasyonalisti ve Türk nasyonalisti. O, kurtuluşun Garplılaşmakta, milletin ve memleketin Garp toplulukları içine katılmasında ve medenîleşmesinde olduğuna inanmıştır. Şerefçe, gururca ve zilletçe kendini milletinden ayırmaz. Memleketçe ve milletçe kurtulmak çaresi aramalıdır:

kitap

- Niçin bunu yapacak bir millî kahraman çıkmamalı?

Ve niçin o kahraman kendisi olmamalı? Mustafa Kemal'in ilk benliğine kavuştuğundan beri, şuur altını ve üstünü kıvrandıran "mesele" budur. Kendisi için ne arasa bulabilir. Sarayda rütbe bol. Nişan bol. Maaş ve atıyye bol. O, yalnız kendisi için arasa bulurdu. Onun yaşından biraz yukarı mareşaller rejimi idi.

Sanatına ve askerî dehasına güveniyordu. Yalnız buna dayanıyordu. O bir kuru kabadayı değildi. İnsanın kendini boşuna harcamasından topluluğun bir şey kazanmayacağını pek iyi anlayanlardandı. Topluluğu kendine doğru çekmenin, topluluğu kendine bağlamanın, bendetmenin fırsatını aramalı ve bulmalı idi. Bir defa bu olursa, her şey olmuştur.

Manevradan manevraya, bu askerî harekette o askerî harekete, Trablus çöllerine, Çanakkale siperlerin, doğu dağlıklarına koştu. Tanınmalı, aranmalı ve inanılmalı idi. Kim bilir benzerlerinden niceleri, nice binleri ve yüz binleri bu maceralardan birinde ölmüştür? Kim bilir kader milletleri kaç bin Mustafa Kemal'den mahrum bırakmıştır? Taliin ona yardımı onu kendi saatine yetiştirmek oldu. Sonrası kolaydı. Sonrası elinde idi. Ne yapacağını biliyordu.

Ne Trablus harbine, ne Birinci Dünya Harbine inanmamıştı. Yine kaybedecektik, fakat o, bir millî kahraman olabilmek için, son kazanç ümidini kendinde aratacak dehâ ve karakter hünerlerini göstermeli idi.

Bozgun dan ve her şey bittikten sonra, Pera Palas salonu camlarının arkasında açık güzel başı ile, Beyoğlu caddesinden pek tutumlu tavrı ve temiz üniforması ile görüldüğü zaman:

- İşte o... diyorlardı.

O.. Mustafa Kemal! Samsun'a ayak bastığını hapishanedeki eski siyasî hasımları duydukları zaman:

- Mustafa Kemal Anadolu'ya gitti ha.. O yapar, diyorlardı.

Gün olacaktı, kumandanlar ondan yüz çevireceklerdi. Gün olacaktı, bir vilâyet, on vilâyet, yirmi vilâyet ona karşı ayaklanacaktı. Fakat iş işten geçmişti. Büyük sanat ve karakter artık başta idi. Güçlüklerin hepsi, ona yenilecek olanların, daha zayıfların, daha basiretsizlerin, daha sabırsızların marifetleri idi.

Mustafa Kemal kimdir? Bir milletin uğrayabileceği en ağır buhranlar içinde, en vasıtasız bir milleti en vasıtalı dünya devletleri ile döğüştüren ve kurtaran adam! Sonra kurtuluş zaferi gibi eşsiz bir şanı ve şerefi, milletin dostu sandığı gerçek düşmanına karşı, hiçbir şeymiş gibi ortaya atan ve savaş silâhı olarak kullanan, vicdan ve tefekkür hürriyeti uğruna göğsünü vatandaş kurşunlarına geren adam!

Şüphesiz, bütün şartlar bir araya toplanıp tartılınca, asrının en büyük adamı idi.

Para

Taşhan, Kuvay-ı Milliye Ankarasının oteli, şimdiki Sümerbank'ın yerinde idi. Üstü han odaları ve altı ahır! Keçiören taraflarında oturan Maliye Bakanı Hasan Saka'nın atı da bu ahıra bağlanırdı. Bütün hükûmet şimdiki vilâyet binasında idi. Bugün saraylara sığmayan bakanlıklar, o zaman iki üç oda ile yetiniyorlardı. Hasan Saka da işi bitince dairesinden çıkar, atını çözer, bir müddet iskemle safası ettikten sonra evine dönerdi.

Osmanzade Hamdi'den duymuştum. Yunus Nadi'nin çıkardığı Yeni Gün gazetesinde rahmetli dostumuza arkadaşlık ediyordu. Ankara'da bir gazete nasıl çıkar, kaç tane satar, o masrafların altından nasıl kalkar, şimdi kolay kolay tahmin edilemez. Gazete bağımsız olmakla beraber hükûmetin yardım etmesi lâzımdı.

Yardım edecek makam da Maliye Bakanlığı. Pek sıkışık bir günün akşamında Osmanzade, Hasan Saka'yı, atının dizgini elinde, evine gitmek için kalkmak üzere iken bulur:

- Aman biraz para! diye yanına sokulur.

Hasan Saka, hiç tınmadan:

- Anahtarına da lüzum yok ki.. Kasayı açık bıraktım, git bak, içinde ne bulursan al, cevabını verir.

Dünyada devlet değil, şöyle böyle ehemmiyetli hiçbir anonim şirket Anadolu devleti kadar az sermaye ile kurulmamıştır. Çeteciler haracına son verilmekle beraber, halkın vergi takati tam bir tükeniş hâlinde idi. Asıl amansız zorluk büyük taarruzdan önce görülmüştür. Taarruz için ne lâzımdı, bilir misiniz? Bugün Ankara'da yaptırdığımız bir iki apartmana döktüğümüz kadar para! Maliye Bakanı:

- Benim bildiğim iktisat ve maliye ilminin gösterdiği yollara göre bir santim bulmamıza imkân kalmamıştır, diyordu.

Yeni zenginlerimizin bir gecede bakara masasına döktükleri kadar para için vatani kurtarmaktan vazgeçmek! Tabii buna imkân yoktu. Sakarya'dan önce de duruma şu çare bulunmuştu: Kimin nesi var nesi yoksa yüzde kırkı devletindir, kararı ile yoktan varlık icat etmişlerdi. Yani Türkiye'nin fazilet ve fedakârlık çağı idi.

Zafer oldu da genişledik mi? Hayır. Âşar usulünün kötülüklerini ıslah edeceğimiz yerde bir demagojik hamle ile bütçenin bu en verimli kaynağını kuruttuk. Yüz küsur milyonluk bir bütçe ile dört harpten çıkan, yanmış,

kitap

yıkılmış, dağılmış, üstelik yüz binlerce göçmen barındırmak zorundaki Türkiye'nin hemen hemen "yoktan bir daha varoluş" mesuliyetini yükledik.

Maaş azlığından subaylar durmadan istifa ediyorlardı. Durum o kadar tehlikeli idi ki bizzat Mustafa Kemal Paşa, kapalı bir oturumda, kürsüye çıkarak orduya hemen bir milyon lira bulunmasını istemişti. Ama memurlar da aynı hâlde idi. Meclis yalnız ordu için bir istisna yapmaya yanaşmıyor, o gün pek hatipliği tutan Mustafa Kemal'e karşı bir "atlatma" çaresi düşünüyordu. Nihayet bir teklif geldi:

- Efendim, bir defa bütçede buna imkân olup olmadığını anlamak için meseleyi yarına bırakalım.

Maliye Bakanı yoktu. Daha dün yerine bir vekil seçilmişti. Bu vekil hiç tereddüt etmeden:

- İmkânı vardır efendim, demesin mi?

Kimse ses çıkaramadı ama, söven sövene idi:

- Bire dalkavuk, daha dün vekilin vekili seçildin, ne vakit bütçeyi okudun? gibi sözler işitiliyordu.

Kör lâkaplı rahmetli Ferid'i Meclis bahçesinde gördüm. Hakkında söylenenleri tekrarladım. Omuzlarını silkti:

- Daha bütçeyi elime alınca ne görsem beğenirsin? Kâğıt parayı kıymetlendirmek için her yıl bir milyon lira yakmayı düşünmüşler. Yakacak yerde zabıtlere veririm, dedi.

Bir Yasak

Dilâver pek sevimli bir Rumeli delikanlısı idi: Ankara'ya ilk gittiğimizde kendisini Polis Müdürü olarak bulmuştuk.

Bir hikâyesi vardır: Kuvay-ı Milliye devrinde şehirde bir kerpiç delik edinebilmek bile pek zor ele geçer nimetlerdendi. Polis Müdürlüğünün tevkifhanesi de alt katta bir odadan ibaret. İçki yasak olduğu için, kaçak. Kaçak olduğu için de yarı-zehir. Bir iki azılı sarhoş gelse Dilâver'in yeri var. Fakat daha fazlasını kendi odalarına alması lâzım. Bir çare bulmuş: Bir gün yakalayıp getirdikleri bir deliyi alt kattaki tek odaya koymuş. "Deli sarhoştan yılar," demişler ama, doğru olmadığı orada meydana çıkmış. İlk tutulan sarhoş sırtta sırtta saldırma alâmeti gösteren delinin karşısında sinmiş ve bir köşeye büzülerek sabahı güç etmiş. Haber, şehre yayılınca bu yaygaracı sarhoşluk vak'alarından eser kalmamış.

İçki yasağı kanunu, bir fıkranda anlattığım gibi, ilk Meclisten bir sağlık değil, bir şeriat kanunu olarak çıkmıştı. İçki yasağı yürüyor, içki de içiliyordu. Rakının bir adı "Dilâver suyu" idi. Çünkü yobaz diktası olduğu için herkesi kızdıran bu yasak zamanlarında en iyi içkiyi Polis Müdürü çıkarıyordu.

Lokantaların bir köşesi vardı: İçenler oraya sokulur, dışarıdakiler de farkına varmaz görünürlerdi. Çok kimse rakısını bağında çekiyordu.

Zaferden sonra yasak İstanbul'a da geldi. Orada da, Amerika'daki içki yasağı devrinde olduğu gibi, elaltı ve kaçak ticareti aldı, yürüdü. İkinci Mecliste yobaz kalabalığı hayli olduğundan durumu tabiileştirmek için teklif getirmeye kimse cesaret edemiyordu. Hocalar kıyameti koparmaya hazırlanmışlardı. Hatta polis inihaller gösterdiği rivayetleri üzerine ve tam büyük devrim günlerinden bir hoca kürsüden:

- Medreseleri kapıyorsunuz, meyhaneleri açıyorsunuz, diye bağırıyordu.

Nihayet yine yobaz fetvacılığı imdada yetişti: "İçki satın alınabilir, çünkü dinlerinde bu yasak olmayan tebaamız da vardır, fakat meyhane açılmaz, çünkü burası Müslüman memleketidir."

Bir müddet de böyle gittikten sonra işler tabii yoluna girdi idi.

Son defa Libya'ya gittiğimizde gördüm. Üçü de ayrı hükümet olan üç eyaletten ikisinde, Fizan ve Bingazi'de içki yasak. Henüz yirmi otuz bin İtalyanın oturduğu Trablus'ta ise içki de serbest, meyhaneler de. Yasak söz: Fizan ve Bingazi'de, Kuvay-ı Milliye Ankarasında olduğu gibi; Trablus'ta ise bugünkü Ankara'da olduğu gibi içilmekte.

Tuhaf tesadüftür ki, o yaban, boz ve silme boşluk olan Ankara'da ilk sinir hastalarımızı hiç içki kullanmayanlar arasından vermiştik.

Bu münasebetle şu hatıram da tekrarlanmaya değer: Rahmetli Ahmet Rasim'in hikâyesi idi bu... Yeşilay Derneği'nin bir toplantısında konferansçı sorar:

- Sevgili dinleyicilerim, bir eşeğin önüne bir kova su, bir kova rakı koysanız hangisini içer?

Hemen biri cevap verir:

- Tabii suyu...

- Neden?

Bir keyif ehli de orada imiş. İkinci cevabı o verir:

- Eşekliğinden!

Atatürk hikâyeye bayıldı idi. Sık sık tekrar ederdi. Bir akşam çiftlikte eski küçük köşkün önünde oturuyorduk.

kitap

Uzakça duran bir işçi çocuğu bizi seyrediyordu. Atatürk:

- Gel çocuğum buraya... dedi.

Çocuk sofraya yanaştı. Atatürk sordu:

- Bir eşeğin önüne bir kova su, bir kova da rakı koysalar hangisini iğer?

Çocuk önümüzdeki kadehlere bakarak:

- Rakıyı efendim, demesin mi?

Atatürk gülerek:

- Aman neden olduğunu sormayalım, demişti.

Güçlükler

Mustafa Kemal Kuvay-ı Milliye'nin ilk zamanlarında çetelerle, daha sonra İstanbul'un emrinden çıkmak istemeyen bazı komutanlarla, fakat en çetini Birinci Meclisteki irtica ve muhalefetle pek sıkıntılı günler geçirmiştir. Bu güçlükler nasıl göğüs gerdi, nasıl başa çıktı, Atatürk'ün liderlik dehasını iyice kavramak için bilhassa Kuvay-ı Milliye tarihi ve hatıraları üzerinde durmak lâzım.

Sakarya zaferinden sonra bile ondan Başkomutanlık yetkilerini geri almak isteyenler yalnız ikinci grup denen muhalefet değildi. Kendi grubundan bazı kimseler de onlara katılmışlardı: "Başkomutanlık Kanunu Meclis'in hakkını gasp etmiştir!" diyorlardı.

Onun için bu kanunun yenilenmesi Mecliste yirmi dört saatten fazla süren tartışmalara yol açtı. Bu sırada en çok alkışlanan sözlerden biri de şu idi:

- Hani zafer? İşte hâlâ kımıldayamadık ve kımıldayamıyoruz!"

Mustafa Kemal kürsüye çıktı:

- Efendiler, ordu yirmi dört saattir komutansızdır. Bunu böyle kabul ettiğimi ve komutayı bıraktığımı mı sanıyorsunuz? Bırakmadım ve bırakmayacağım.

Bu diktatörce bir sözdür. Fakat aynı adam:

- Canım neden bu Meclis'in dertlerini çekiyorsunuz? Dağıtalım, rahat ediniz! diyen şiddetçileri de aynı kuvvetle reddediyordu:

- Meclis olmazsa biz neyiz? Hiçbir şey... Biz Meclissiz olamayız, diyor. Türk milletinin o ana-baba, ölüm-kalım günlerinde irticanın çoğunlukta olduğu bir muhalefetli Meclisi dahi Meclissizliğe tercih ediyordu.

Büyük taarruzdan önce Paris'teki görevinden Ankara'ya gelen bir tanıdığım geçenlerde bana:

- Hükümeti de Meclisi de umutsuz bulmuştum. Para yoktu ve maliyecilere göre orduyu bir adım ileri yürütecek kadar para bulmak ihtimali de kalmamıştı, demişti.

Gene büyük taarruzdan on-on beş gün kadar önce ikinci grup milletvekillerinden eski ve itibarlı bir kurmay subayı kürsüye çıkararak ordunun durumunu tenkit ettikten sonra:

- Yapamıyorsunuz, yapamıyacaksınız. İleri gidemiyorsunuz, geri gelmenizden korkarım, demiştir.

Gariptir ki Mustafa Kemal bu hücum ve tenkitlere silâhsızlıktan, cephanesizlikten ve çaresizliklerden bahsederek pek tevazu ile cevap vermişti. O günlerde hiç istemediği şey, bir taarruz yapacağının sezilmesi idi.

Birinci Meclisin şerefli bir hatırası olarak şunu belirtmelidir ki Sakarya'dan sonra zafersiz bir anlaşma fikri pek az taraftar bulmuştur. Vatani kurtarmak davası ile, Mustafa Kemal'in Başkomutanlık yetkileri davasını birbirine karıştırmamak lâzım gelir.

İrtica, ki gene o devirde bütün kanunların bir defada şer'iyye encümeninden geçmesini kanunlaştırmak isteyecek kadar taassup içinde idi, Mustafa Kemal'de kendi liderini bulmuyor ve zaferden sonra onun şimdi içinde sakladıklarını birer birer ortaya atacağını biliyordu. Mürteci olmayan muhalifler ise, Dünya Harbi sırasındaki Enver diktatoryasını unutamıyorlar, Mustafa Kemal'in ikinci bir asker diktatör olmasından korkuyorlardı.

Büyük taarruzdan önce ordu komutanlıklarından biri boşaldı idi. Bu komutanlığı teklif ettiği arkadaşlarından biri, Refet Bele:

- Önemsiz bir şey olacağı zaman vazife alırım, diyerek cephe komutanı İsmet Paşa'nın emrine girmeyi istemişti. Nureddin Paşa'nın İzmir'e giren ordu komutanı olması bu yüzdendir.

Nureddin Paşa sonradan irtica takımına katıldığı için bu tayin tehlikeli de olmuştur.

Diktatör

Atatürk diktatör mü idi? Rejimine bakarsanız evet. Fakat ne mizacı, ne de ideali bakımından diktatörlük inançlısı değildi. Millî kurtuluş için şart saydığı inkılâplarının hürriyet içinde yaşayabileceğine güvenseydi, demokratik savaşıncılığın zevklerini feda etmeyeceğine şüphe yoktu.

Nitekim zamanının diktatörlerinden hiçbirini sevmemiştir. Ne Hitler'in, ne de Mussolini'nin lehine konuştuğunu hatırlamıyorum. Hitler, Mussolini ve İstalin, üçü de sivil iken üniformalarını bir gün bile bırakmamışlardır. Atatürk mareşal iken, üniformasını bir iki defa ancak manevralarda giymişti.

Atatürk, Serbest Fırka'nın kuruluş meselesinde samimî idi. Plânı sandığıma göre şudur: İsmet Paşa ve Fethi Bey fikir ve ideal arkadaşlarıdır. İkisi de inkılâpçıdır. Kendisini lider olarak tanıyacaklar, inkılâp müesseselerini koruyacaklar, bunlar dışındaki meseleler üzerinde diledikleri gibi çarpışacaklar, ayrı ayrı seçime gidecekler, böylece Türkiye'de demokrasi geleneği kökleşmiş olacaktı. Fethi Okyar'ın kendisi Atatürk'ü hayal kırıklığına uğratmamıştır. Fakat bilhassa iktidarı nüfuz ticareti için ele geçirmek ve İsmet Paşa'nın bu bakımdan çıkardığı güçlüklerden kurtulmak isteyenler, kolay yolu aradılar. İrticâın tahriklerini benimsediler. Bu tahrikler bir ara o kadar tehlikeli şekiller aldı ki olgunluk imtihanını henüz veremeyeceğimiz meydana çıktı. Başkalarının daha derin sırlar keşfedip etmediklerini bilmiyorum. Fakat benim perde önünde ve arkasında gördüklerimden edindiğim kanaat bu.

Atatürk, Hitler ve Mussolini gibi, demokrasiler aleyhine hicivler ve diktatörlük lehine methiyeler söylemiş değildir. Hususî meclislerinde dahi millî hâkimiyet davasına gönülden bağlı olduğu sezilirdi. Onun düşmanlığı, yobazlığa idi. Geriliğe idi. Türk şerefini düşüren ve Türklüğü gelişmeden alıkoyan kara ve karanlık gelenek ve göreneklere karşı idi.

Devrinin liderleri arasında tek samimî dostluk hissettiği adam, Amerikan demokrasisinin başındaki Roosevelt olmuştur. Roosevelt de, bir filmde Atatürk'ün küçük yavrulara sevgisini gösteren sahneyi seyrederken pek duygulanmış ve kendisine bir sevgi mektubu yollamıştı. Herriot'yu nasıl zevkle karşılayıp konuştuğunu da hatırlarım.

Atatürk Bolşevik liderlerinden yalnız Lenin'i, Rus ihtilâli millî kurtuluş davalarını tuttuğu, her türlü emperyalizmi reddettiği ve Rusya içindeki milletlere hürriyet verdiği mühlet içinde sevmiştir. Unutmamalıdır ki o zaman Ankara'da Azerbaycan elçisi de vardı.

İstalin'i hiç sevmemiş, fakat küçümsememiştir. Mussolini'yi küçümserdi:

- O sadece iyi bir bayındırlık bakanıdır, derdi.

Gerçekten de Mussolini onun ölçüsü içinde kalmıştır:

- Kendi kendini sandığı gibi olsa başında kral bırakır mıydı? derdi.

Nitekim Mussolini'yi başında alıkoyduğu kral hapse atmıştır.

Alafranga

Ankara yerlilerine göre biz hepimiz, kendi aralarına sonradan katılmış olanlar "yaban" sayılırdık. 1923 sularında bu yabancıları görmeli idiniz: Milletvekillerinden bile birçoğu poturlu veya cüppeli idi. Kravat ve düzgün şehir kılığı henüz bid'at gibi bir şeydi. Her gün tıraş olmak, sık sık esvap değiştirmek, ütü ve kalıp, kerçip evlerin rahatsızlığından şikaâyet etmek züppelik görünürdü. Göze batmamak yalnız Mustafa Kemal'in ve Mudanya'dan beri sivil giyen İsmet Paşa'nın imtiyazları idi.

Hele biz İstanbul'un edebiyatçı gençleri pek yadırganırdık. Yüzümüze değilse de arkamızdan:

- Nereden çıktı bu dalkavuklar! dendiğini işitiyor gibi olurduk.

Akıllarınca Ankara bizim yüzümüzden bozulacaktı. Ankara'nın Kuvay-ı Milliyeliği uçup gidecekti.

Bir de bize sormalı idiler. Belediye bahçesinin cılız akasyaları altında caddenin tozunu dumanını teneffüs ederek bunaldığımız günlerde:

- Mustafa Kemal de devlet merkezi yapacak başka yer bulamadı mı? diye içlenirdik. "Yaban" nüfus o kadar azdı ki her yerde birbirimizi bulurduk.

Ankara'nın rakiplerinden biri Konya, biri Eskişehir'di. Doğrusu Eskişehir'i o günlerin Ankarasından cennet gibi görürdük. İstanbul'a yakındı. Fakat Mustafa Kemal bu tartışmaların altından kalkmak ne kadar güç olduğunu düşünerek:

- Buraya gelmişiz, burada oturmuşuz, burada kalacağız, deyip kesmeği daha doğru bulmuştu.

İşin tuhaf tarafı İstanbul'un Tanzimatçı kibarları arasında da "yaban" sayılışıymızdı. Kalpaklı idik. İstanbul fesi bize yan bakardı. Ara sıra girdiğimiz meclislerde konuşmanın kesilmesinden bize duyurulmayacak şeyler

kitap

görüldüğünü hissederdik. Mustafa Kemal'i hiç sevmiyen Merkez-i Umumîci İttihatçılar bu alafangalarla birlik olmuşlardı. Gariptir: Onlar da 1908 Meşrutiyetinden sonra İstanbul'a göre Selânik yabanları idiler. Rumeli keçekülâhı unutulmuş, artık Ankara kalpağı alaya alınıyordu. Devrimler bizim Meşrutiyet Türkçülüğünden beri güttüğümüz dava idi. Tabii Mustafa Kemal'in cesaret ettiği kadar ilerisine gitmiyorduk ama, radikal Türkçülerden idik. Yat Kulüp'te de bize: "Dalkavuklar!" diyorlardı.

Yahya Kemal bir gün bir İstanbul meclisinde fırka kavgaları olurken, kızmış:

- Ben ne o fırkadanım, ne bu fırkadanım, Mustafa Kemal'in dalkavuklarındanım, demişti.

Ankara'ya git, yaban, İstanbul'a gel yaban... Doğrusu bir tuhaf olmuştuk.

Yapılanlar ve yapılacak olanlar da bu alafangaların sözde rüyada bilme görmeğe hasret çektikleri idi. Fakat padişahın İstanbulunda yapılmıyor, sadrazam paşa hazretleri yapmıyor ve Yat Kulüp kibarları Fındıklı Sarayı'nda oy vermiyordu. Bunlar sırmalı Tanzimat islâhatçılarının hayranlığı ile yetişmişlerdi. Ankara yabanların giydirdiği şapkayı bile başlarına koymaktan utanmışlardı. İçlerinden biri vardı ki Avrupa'da iken bir gazetede çıkan şapkalı resmi yüzünden parti buhranı olmuştu. Hocaların ve muhafazakârların gözünde mason ve zındık diye anılırdı. O bile, daha mecburi olmamakla beraber, gözleri alıştırmak için giydirilmeğe başlanan şapka ile alay ediyordu. Hattâ Atatürk bir gün acı acı gülmüş:

- Sorunuz beyefendiden, dinine mi dokundu acaba? demişti.

Bu yabanlık devrimiz Ankara şehri biraz medenîleşinceye kadar sürdü.

Doğrusu Atatürk de, Kemalizm de ne alaturka, ne alafanga, doğrudan doğruya Türktü.

Yeşil

Büyük Batı şehirlerinin hepsinde bahçeli ev semtleri ayrılmıştır. Bu sistem her yuvaya havasını ve gölgesini olduğu yerde verir. Her pencereden güneş girer.

Ankara plânında da Yenişehir'in ana cadde arkaları bahçeli evler semti, Çankaya ve Kavaklıdere daha geniş bahçeli villalar semti idi. İmar komisyonu reisi iken plân disiplininin korunmasına çalışıyordum. Doğrudan doğruya Atatürk ve İnönü ile temas edebildiğim için, bir sürü menfaat çarpışmalarına rağmen, pek zorluk çekmiyorduk.

Bir gün Avusturyalı mütehassıs Örley bana geldi. Atatürk'ün Yenişehir'de Bayan Rukiye için yaptıracığı evin plânını tasdik ettiğini söyledikten sonra:

- Biliyorsunuz ki bu mahallelerde dükkân olmayacaktır. Hâlbuki evin projesinde bir dükkân var. Müracaat köşkten olduğu için dokunmadık. Size söylüyorum, dedi.

Akşam Atatürk'e gittiğimde durumu olduğu gibi anlattım:

- Ne demek bu? Bizim keyfimiz için plânı mı bozacaksınız? Yarın mütehassısa söyle, projeyi geri alınız ve dükkânı siliniz, dedi.

Öyle de oldu idi.

Fakat kimse durunamıyordu. Arsayı veya evi kaç kat ve nasıl bir bina yaptırabileceğini bilerek almış olanlar, mülklerini geliştirmek için plân disiplinini bozmağa uğraşıyorlardı. Bir milletvekili evinin bahçesi önündeki garajı bakkal dükkânına çevirmişti. Uğraştık, kanunların böyle olup bittileri gidermeğe elverişli olmadığını gördük. Ondan sonra garajların bahçe gerilerine yaptırılmasına karar verdikti.

Ankara, Yansen plânına göre, boş bir toprakta kurulduğu için dünyanın en modern şehri olacaktı. Gerek trafik, gerek oturma bakımından Doğu'ya değil, Batı'ya da örnek olmak şerefini kazanacaktı. Bir müddet sonra menfaatler birleşerek imar komisyonu meselesini "kuş" a döndürdüler. Yabancı mütehassısı, maaşını azaltarak, gitmek zorunda bıraktılar. Müdürleri emirlerine aldılar. Çırpındık, çırpındık, plânın temellerinden kaymasını önleğe muvaffak olamadık. Fakat umumî hatlar yine yürürlükte idi.

Hatıra defterimden bu fıkrayı çıkardığım günlerde Ankara'ya gitmişim. İki yıldan beri görmediğim şehrin hâli beni ümitsizliğe düşürdü. Plân temellerinden yıkılmıştı. Yenişehir mahalleleri, gecekondu semtleri anarşisi içinde idi. İki katlıdan fazla bina yapılmıyacak yerlerde sekiz katlı çirkin çirkin kaleler yükseliyordu. Bahçeler silinmiş, irili ufaklı arka sokak dükkânları ile tıkanmıştı.

Ankara'da göz, su arar, yeşillik arar. Bozkırın bu parçasına biraz yeşillik verebilmek için neler çektikti. Bayan Afet'in bir hatırasında vardır: Atatürk çiftliğin yemiş bahçesi yapılan bir kısmında eski işde ağacını aramış, sökülüp atıldığını görünce bir yavrusu ölmüş gibi içlenmişti. Bir vatan savaşını ateş içinde nasıl candan gönülden takip ederse, Ankara'nın yeşillenmesini öyle gözölüyordu.

Yenişehir'den Cebeci'ye doğru giden yolun sağında büyük bir fidanlık vardı. Büyüye büyüye o çorak yerde tabii bir park hâlini almıştı. Bu defa köklerine kadar kazınarak boz bir yapı arsasına çevrildiğini gördüm.

kitap

Sandım ki, Ankara'dan göçe hazırlanıyoruz. Sonra eski İngiliz Büyükelçisi Sir George Clarck'ın bir sözü hatırıma geldi. Memleketten ayrıldıktan uzun yıllar sonra bir ziyaret için gelmişti. Abdullah Efendi lokantasında yemek yiyorduk:

- Ankara'da idim, dedi, bilir misiniz neye şaştım? Birçok binalar yapmışsınız, yollar açmışsınız. Para ile, çimento ile, taşla ve demirle hepsi olur. Daha kısa zamanda da olur. Fakat Çankaya'daki eski evimin yerinden bakınca, o yeşillığe hayran oldum. Nasıl yaptınız bu mucizeyi? Şaştığım bu...

Öldü zavallı! Sağ olup şimdi gelerek aynı yerden aynı yerlere baksaydı:

- Gördüğüm mucize değil, bir serapmış! derdi.

Atatürk çiftlik dağlarının ormanlaşması ile bizzat uğraştı idi. Hemen hemen her ağaçta hakkı vardır.

Nerede birkaç söğüt görse, pikniğe giderdi. Söğütözü pek sevdiği köşelerden biri olmuştur.

Şu küçük fıkra da hatırlanmağa değer. Kendi ağzından dinlemişim: Bir gün Kurmay Başkanı İsmet Bey'le Diyarbakır çöllerinde atla gidiyorlarmış. Mustafa Kemal demiş ki:

- Çabuk bana bir yeni din bul!

- Ağaç dini. Bir din ki ibareti ağaç dikmek olsa!

Umut

Fırsat düştükçe yazdığım gibi hasis denemez, çünkü ikramları pek yerinde idi. Fakat elinin bir hayli sıkıca da olduğunu söylemekten geçemem. Çünkü içimde pek lâtif bir acısı vardır.

Ara sıra kravat gibi ufak tefek şeyler alırdık. Bunun için meclisi iyice تنها olmalı, pek sevmedikleri aramızda bulunmamalı idi.

Bir akşam üç kişi kalmıştık: Şükrü Kaya, Ruşen Eşref ve ben.

Aramızda bir tertip yaptık. Atatürk'e hediye gelmiş olan saatlerden birer tane almak istiyorduk. Eski köşkte idi. Konuştuk, neşelendik. Ve meseleyi açtık. Pek ciddi:

- Ha bu akşam başka... dedi, üç arkadaşımınız. Ne çıkar birer saatten. Fakat insaf ediniz, kalabalık olduğumuz zamanlar herkese nasıl saat bulabilirim?

Müjde üçümüzün de ilhamlarımızı açtı. Atatürk'ü keyiflendirmek için elimizden geleni yapıyorduk. Bir müddet geçti, saatleri hatırlattık. Zili çaldı, Nesip Efendiyi çağırdı, bu Nesip Efendi simsiyah, yaşlı ve güler yüzlü bir Sudanlı idi. Akıllı ve nutku birbirinden kıttı. Dört beş kelimele bir cümlesini bile hatırlamıyorum. Bir gün evdekilere:

- Çocuklar aklınızı başınıza alınız, der.

Pek ehemmiyet verdiği bir mesele üzerine olduğu için, uzun müddet düşündükten sonra, nutkuna devam eder:

- Çocuklar başınızı aklınıza alınız.

İşte bu Nesip Efendi geldi, Atatürk:

- Yukarıda camekânda saatler var ya... Al getir, dedi.

Nesip Efendi gitti gelmez. İdareye bakanlar tarafından böyle şeylere pek dikkat etmesi için tembihli idi. Biz ha geliyor, coştuk, ha gelecek, kaynaştık. Zaman hayli geçince de yine hatırlattık. Atatürk zili kuvvetle vurdu.

Nesip Efendi görününce bir hayli payladı:

- Ben sana söyleneni biliyorum. Beyler onlardan değil. Ne diyorsam yap.

Nesip efendi gitti gelmez. Biz nükteler savurup birimiz bir şiir, birimiz bir şarkı tutturup Atatürk'ü keyifli tutmağa çalışıyoruz. Nihayet bir zil daha, bu defa Nesip Efendi elinde birkaç saatle geldi. Atatürk:

- Getir bakayım, dedi.

İnadına gözüne kötü görünenleri seçmiş olmakla beraber pek de fena şeyler değildi:

- Bu arkadaşlarıma bunları mı lâıyk görüyorsun? Götür, çabuk daha iyileri vardır, onları getir emrini verdi.

Nesip Efendi yine gitti gelmez. Biz hep aynı şevk içindeyiz. Atatürk çok defa gülmekten gözleri yaşarıyordu.

İsmarlama böyle bir meclis eğlencesi bulamazdı. Zamanlar geçti, hafifçe hatırlattık. Tekrar zile bastı. Nesip Efendi bu defa iki üç başka saatle geldi. Atatürk bunları da beğenmedi. Biz kendimize pek lâıyk bulmakla beraber, daha iyisinden mahrum olmamak için, onun fikrine katılmış görünüyorduk.

Nesip Efendi gitti gelmez. Gelir gider. Böylece saatler geçti. Çankaya sabahı ağarmak üzere idi. Pek güzel bir gece geçiren Atatürk:

- Vakit geç, sizin de benim de yarın işlerimiz var, saat meselesini başka zamana bırakalım, demesin mi?

Biz onu eğlendirdiğimiz kadar o da bizi oyalamıştı.

Atatürk Çankaya'da kalmak kararını vermişti. Küçük köşkün arkası bir bozkır parçası idi. Kendisine:

kitap

- Satın almağa lüzum yok, bir iki yıl ektirirsiniz, sizin olur, demişlerdi.
- Ankaralı köylüler asırlardan beri dokunulmamış toprağı sürüp duruyorlardı. Bir sabah Atatürk dolaşmağa çıkar. Gazinin tarlalarını sürdüklerini bilen, fakat kendisini tanımayan köylülerden birinin başucunda durur:
- Kolay gele. Ne ekeceksin bu toprağa?
 - Hiç, sür dediler de sürüyoruz.
 - Ne biter dersin burada?
- Dik dik yüzüne bakar:
- Akıl yok mu sende? Burada ekin olsaydı Ankaralılar bırakırlar mıydı?
- Akşam üstü gülüyor:
- İyi bir ders aldık bugün, diyordu.
- O boş topraklar şimdi koruluktur. Anadolu da bunun değerini bilmez.

Hoşgörülük

"Genç" keşfetmek, yeni adam yetiştirmek Atatürk'ün merakları arasında idi. Sicil ve bürokrasi baskı ve sıkısına pek gelmezdi. Çünkü kendisi bütün gençliğinde "üst"ten çıktıklarını unutmazdı. İkinci Meclise hayli genç katılmıştı. Bazıları çabuk vekillik peşinde idiler. Vekiller Mecliste henüz ayrı ayrı seçildikleri için koridor oyunları pek revaçta idi. Bir vekiller heyeti kuruluşunda yer bulamayan rahmetli Necati, Rumeli göçmenlerinin acı kaderlerini tutturarak bir "imar ve iskân bakanlığı" peşinde alabildiğine propaganda yapıyor ve nutuk çekiyordu. Bir gün yine kürsüde iken, iki eli arkasında -o zaman âdeti olduğu üzere- doksan dokuzlu tespihini çeken Atatürk birden kızdı:

- Bütün bunları vekil olmak için yapıyorsun. Seçmiyeceğiz seni! diye söylendiğini duymuştum.

Henüz Cumhuriyet ilân edilmemişti. Atatürk hemen her gün Meclise gelir, çok defa toplantı salonuna da girdi.

Fakat birkaç gün sonra Necati'yi aramızda bakan olarak gördük. Atatürk politikada hırsı fazla kötülemez, ahlâk ve fikir temelleri sağlam olmak şartıyla, tabii de bulurdu. Eski şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Hoca, bir gün kendisine:

- Sana şeyhülislâmlık vermediğimiz için bize muhalefet ediyorsun, diye tariz eden Osmanlı Dahiliye Nazırı Talât Bey'e:
- Eğer hizmette makam istemek bir suç ise, siz suçüstü hâlinde bulunuyorsunuz, demişti.

Mustafa Kemal de davalarını yürütemek için, bütün ömrünce yükselmeği aramıştı. İttihatçıların ona vurdukları başlıca damga haris olması idi.

Necati ile Vâsif erken yetişmiş olanlardandır. Kültür zaafı bakımından birbirlerinden pek farklı değildi. Karakter bakımından Necati daha uysal, Vâsif daha sert ve civanmertti. Necati bir defa bakan olduktan sonra Atatürk'e bütün varlığı ile hizmet ediyor, o sırada sık sık bulunan politika havası içinde şaşırırmaktan kendini koruyordu. Lâtin yazısı meselesinde hemen harekete geçti. Millî eğitimin nesi var nesi yoksa seferber etti. Vâsif elçilikte yabancı dil bilmemek zaafını efendiliği, cömertliği ve kibarlığı ile örtbiliyordu. Kanaatlerini söylemekte cesur ve serbestti. Meselâ Türkiye'deki İtalyan korkusunun bir hayal olduğunu iddia eder, Mussolini'nin Türkiye'ye tecavüz etmeği aklından bile geçirmediyi ileri sürerdi. Roma'dan Ankara'ya gelişlerinden birinde aynı fikirleri, Mussolini aleyhine nedense durmadan kışkırtılan Atatürk'e söylediği vakit, Atatürk:

- Siz Mussolini yanında benim elçim misiniz, yoksa benim yanımda Mussolini'nin mi elçisisiniz? diye sormuştu.

Vasıf:

- Hayır paşam, ben Roma'da Türk milletinin temsilcisiyim, cevabını vermişti.

Burada Vasıf'ın cesaretini değil, Atatürk'ün toleransını övmek lâzım gelir. Eğer onunla aynı şeylere inanmışsanız, Atatürk'e hiç beğenmeyeceği fikirlerinizi de söylemek bir cesaret meselesi değildi. Bilâkis sadece onun hoşuna gitmeği düşünerek sözleri ayarlamak pek lüzumsuz bir dalkavukluktu. Bu türlü dalkavuklar sofra oyuncağı olmaktan başka bir mükâfat da görmemişlerdir.

Atatürk'ün bazı törenlerdeki hâlini beğenmeyen Hakkı Kılıçoğlu Hür Fikir adlı gazetesinde sertçe sözlerle tenkit etmiş ve yazısını şöyle bitirmişti: "Bu yol saltanat yoludur, saraya gider, biz artık saraya gideceklerden değiliz!"

Kılıçoğlu'nu Mustafa Kemal'e iyice curnal etmişlerdi. Hâlbuki Meşrutiyetten beri en ileri fikirleri pervasızca savunan Hakkı'yı Atatürk tanır, davaya bağlılığını bilirdi. Mustafa Kemal şöyle demişti: "Hakkı Bey haklı! Ben de saraya gideceklerden değilim. Padişahlarınkine benziyen merasime lüzum yok..."

İyi Kalpli

Atatürk hatıralarına bağlı, dostlarına arkadaşlarına vefalı idi. O insanları ikiye ayırmıştı: Faydalılar ve "lezzet"liler. Sevmediklerinden ordu, politika ve devlet işlerinde pek sayarak kullandıkları vardır. Sevdikleri arasında hiçbir mevki edinememiş olanlar da çok görülür. Atatürk soğukkanlı, pek ciddî ve tartılı bir vazife adamı olduğu kadar, heyecanlı bir şevk adamı idi.

Doğrusunu isterseniz tanıdıklarından bazılarında ne tat bulunduğunu merak ederdik. Her biri ile eski hatıraları vardı. Onun feda edemediği daha fazla bu hatıralar olduğunu sanıyorum.

Kürt Mustafa beni hapsedeceği, zaman Merkez Komutanlığına götürülmüştüm. Kapıdan girince yüksekçe rütbeli bir subay yanıma sokuldu:

- Ah haber aldım ama, pek geçti. Sana bildiremedim. Şu alçaklar, şu alçaklar... diyordu.

Kendisini Türkocaklarında görmüş olduğumu hatırlamıyorum. Mustafa Kemal Anadolu'da idi. Onun bir çıkar yolda olmadığı fikrinde bulunanlardan çoğu gibi, o da İstanbul'u bırakmamıştı. Derin derin ahlara ve kulak fısıltılarına rağmen Merkez Komutanının emrinde pek iyi de çalışıyordu.

Zamanlar geçti. Ordu İzmir'e girdi. Biz Yakup Kadri ile beraber ertesi gün bir Fransız vapuruna binerek İstanbul'dan ayrıldık. İzmir'de Mustafa Kemal'i bulduk. Önce rıhtım boyunca bir konakta idi. Şehir yanında Lâfite Hanım'ın köşküne taşındı. Sık sık gidiyorduk. Bir gün kapının önünde o subayı gördüm. Bir iskemleye oturmuş, biraz dalgınca. Mustafa Kemal'in inmesini bekliyordu. Meğer Anadolu ordusu Sakarya zaferini kazandıktan sonra Başkomutanla eski ahbablığı hatırına gelerek Anadolu'ya geçmiş, orduya katılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa holde göründü. Hepimizle selâmlaştıktan sonra eski arkadaşına dönerek:

- Koşmuşlar seni ha.. Sakın yağmacılık etmiş olmayasın?

- Hayır efendim kıtadan ayrılanlar olmuş da ben men edememişim...

- Vah vah, şimdi bir şey yapamayız. Ankara'ya dönüşte görüşürüz.

Sonra aynı subay askerlikten çıkarak milletvekili adayları arasına girdi. Uzun yıllar Mecliste idi. Atatürk insan zaafalarını bilir ve çok, pek çok defa affetmesini de bilirdi. Kendisi Anadolu'da iken o arkadaşının İstanbul Merkez Komutanlığında nasıl çalıştığı hatırlatıldığı zaman:

- Öyledir.. Pek sıkışmağa gelmez. Fakat doğrusu ya, ben Anadolu'da iken yanıma gelmek de pek kolay değildi. İnanılır şey değildi ki bizim yaptığımız! demişti.

Pek samimî idi. "Kuvay-ı Milliye devrinde nerede idin, ne vazife görürdün?" diye sormıyan yalnız o idi.

Başkaları ise Anadolu'ya bir gün önce ve bir gün sonra gelmiş olmağı, pek ehemmiyetli bir kıdem davası gibi güderlerdi.

Yüzellilikleri bile affetmesi insan zaafalarına karşı feylesofça davranışının bir eseri değil midir? Bir gün barışmıyacağı hasmı, bir gün başışlamıyacağı suç yoktu, diyebilirim. İnsanların kendi kendilerini "yeniden yapmalarına" fırsat vermekten zevk alırdı. Her şeyi görür, birçok şeyleri görmezlikten gelirdi. Not defterime aldığım en güzel sözlerinden biri şudur: "Ben onları affederim, çünkü kalbim vardır. Onlar beni affetmezler, çünkü kalpsizdirler!" Gerçekten de düşmanları onu ölümünden sonra bile affetmemişlerdir.

İdealist

Birinci Dünya Harbi sırasında bir gün Petit Parisien gazetesi sahibi, edip Anatole France'i görmeğe gelir. Harp idaresi aleyhine söylemediğini bırakmaz. Anatole France der ki:

- Fakat dostum bu söylediklerinizi gazetenize yazsanız Fransa'yı uyandırmanız. Hakikatlerden yalnız sizin ve benim haberimiz olmasından ne çıkar?

Gazete sahibi hiç tınmadan cevap verir:

- Bu söylediklerimi yazınca gazetemi süremem ki...

Şimdi bir Türk gazetesinin başında genç bir cumhuriyetçi olduğunu farzediniz. Yazı işleri müdürü yanındadır:

- Gerçi taassup duygularını okşar ama, bu tefrikayı koyarsak on bin fazla satarız.

On bin.. Satıcı payı çıktıktan sonra günde yedi yüz lira! Bu cazibeye kapılarak tefrikayı koyan gazete sahibi,

kitap

eğer isterse, bir Mustafa Kemal ile kendi arasındaki farkın ne kadar başdöndürücü, Atatürk prensiplerine bağlılığının da sadece bıyık tıraş ettirmek, şapka ile dolaşmak, karısını çarşafsız gezdirmekten, bir sahtekârlıktan ibaret olduğunu görür.

İzmir zaferi sıralarında gericalik alabildiğine itibarda idi. İzmir'e giren ordunun, tesadüf eseri başında bulunan komutan vizita kartına hemen "İzmir fatihi" sözünü yazdırdıktan sonra müftü ile, Meclisteki gerici takımı ile elbirliğine kalktı idi. İstenen şey gâvurdan temizlenen memlekette Tanzimat'tan da geri bir taassup rejimi kurmaktı.

Mustafa Kemal'e o zamanlar her şey teklif edilmişti: Padişahlık da halifelik de! Fanî ömür değil midir bu? Umumî temayüllere uyarsa belki de başına taç giyecek ve taht üzerinde oturacaktı. Enderunları ile, haremeleri ile Şark padişahının bütün zevklerine kavuşacaktı.

Bu temayülleri tersine gitmek, devamlı suikastlara uğramak, Şeyh Sait isyanları, Dersim isyanları ve Menemen faciaları yolunu açmaktı. "Gazi" sözünü fethettiği İzmir'in sokaklarında "gazoz"a çevirip onunla alay edeceklerdi.

Kendisini ilk gördüğümüzde:

- İşimiz bitmemiştir, yeni başlıyoruz, demiştir.

Milyonlarca satan gazetesinin sıfıra doğru yuvarlanacağını biliyordu. Daha birkaç ay sonra:

- Sanki ne yaptın? diye soracaklar.

Yine kendileri:

- Yaptı ise millet yaptı! cevabını vereceklerdi.

Gerici onu halk arasında lânetleme edecek, gençlerden bile:

- Biz zafere kadar olan Mustafa Kemal'i tanıyoruz. Ondan sonrakini tanımıyoruz, diyenler bulunacaktı.

Mustafa Kemal zaferden sonra ikinci büyük yalnızlığının içine düşmüştü: Bu yalnızlığı da, tek millî kuvvet olan çetelere komutanlık edenlerin kendisini öldürmeğe kalkıştıkları, yer yer altmış kadar bölgede halifeci isyanlar çıktığı, pek güvendiği kolordulara komuta edenlerin İstanbul hükûmetine bağlılık sözü verdikleri, Meclis gericilerinin onu millet hakkını "gasp etmekle" suçladıkları günlerin yalnızlığı kadar korkulu idi.

Elindeki zafer ise, Şark pazarında, her türlü şanlar ve şerefler ticareti için değer biçilmez bir sermaye idi. O bu sermayeyi sokağa atıyor, 19 Mayıs'ta nasıl Samsun'a ayak basmışsa şimdi de yepyeni bir savaş vermek için İzmir'e ayak basıyordu. Samsun'dan kalkarak Erzurum, Sivas, Ankara, Sakarya ve Dumlupınar üzerinden İzmir'e gelen asker, İzmir'den kalkarak bütün memleketi ve milleti Batı medeniyetçiliği davası uğruna fethedecek devrimciye değişiyordu.

Bugün bin bir güçlükten bahseden, bin bir özür ileri süren gözde aydınlarımızın hangisi onun bu iki yalnızlığında olduğu kadar tehlike ihtimalleri karşısındadır?

Bütün itibarını, şereflerini ve şanlarını Arap yazısı yerine Lâtin yazısı koymak için ortaya atmış olan Mustafa Kemal ile, milletvekilliği ödeneğini feda etmemek için seçim çevresinde medresecikler türemesine göz yuman politikacıyı mukayese ederseniz, bir idealist ile bir oportünist arasındaki bütün farkları görürsünüz.

Ara sıra:

- Atatürk sağ olsa ne yapardı? gibi bir soru duyulur.

Ben cevap vereyim mi? Topumuza birden lânet okurdu.

Bir Tanışma

Hamdullah Suphi Tanrıöver dostları uğruna pek kendini veren bir arkadaşımızdır. Atatürk'ü memleketin aydın takımı ile tanıştırmak için daima çalıştı idi. Bir gün kendisine rahmetli Yusuf Akçora'yı takdim etmek ister.

Atatürk:

- Adını işitirim ama, tanımıyorum. Kimdir bu zat? diye sorar.

Hamdullah:

- Mütefekkirlerimizdendir, cevabını verir.

Yusuf Akçora hoş ve ciddi yüzü, gözlüğü, kısa sakalı ve çok defa üniversite kürsülerinde görünen kafası ile gerçekten bir "mütefekkir" tipi idi. Atatürk derdi ki:

- Mütefekkir kelimesini duymuştum, fakat mütefekkir denen bir kimse görmemiştim. Yanıma oturunca doğrusu içime bir ürküntü geldi. Bir mütefekkirle nasıl konuşmalı idi? Âdeta imtihan korkusu geçiriyordum.

Biraz sonra gördüm ki pekâlâ sizinle olduğu gibi onunla da görüşülür. Sorduğu sualler kolay kolay cevap vereceğim şeylerdi. Nasıl rahat ettiğimi bilemezsiniz.

Kendisinin gözünde birini daha, Abdülhak Hâmid'i de büyülmüştük. Şöhreti de eski ve azametli idi. Sıkılğan olan Atatürk onunla karşılaşmağa da hayli ehemmiyet vermişti. Hristiyan olan karısı ile geldi, sofraya oturdu.

kitap

Bir iki kadehten sonra kendinden geçmişe benziyordu. Kabaca şeyler de söylüyordu. Meselâ sofrada birkaç Türk hanımı da varken, kendi eşini göstererek:

- Var mıdır Türkler arasında böyle hanım? sözünü de ağzından kaçırdı.

Atatürk yabancı "eş"lerden hoşlanmazdı. Türk kadınının şerefini yükseltmek ve ona hiç tariz ettirmemek başlıca meraklarından biri olduğunu bilirdik. Bu söz üzerine kıpkırmızı kesildi. Bir fırtına kopmasından ürküyorduk. Misafir de yaşlı idi.

Kendini güçlkle tuttu. Başka bahislere geçti. Ondan sonra misafirle de pek alâkalı olmadı. Zaman hayli ilerlemişti. Misafir kendisinden galiba bir şey sordu. Sözünü iyi iştmiyen Atatürk:

- Ne buyurdunuz beyefendi? dedi.

- Bana beyefendi demeyiniz.

- Ya ne diyelim efendim?

- Sadece adam deyiniz.

- İşte onu diyemediğim için beyefendi diyorum ya!

Bir Manevra

Atatürk askerliğin âşığı idi: Geçen harp sonrası millî liderler arasında tek asker o iken, hiç üniformalı dolaşmayan da o olduğunu yazmıştım.

Devlet reisi olduktan sonra yalnız bir defa, nihayet belki iki defa mareşallik üniformasını giymiştir. İstiklâl madalyasına kadar, Çanakkale savaşlarında kazandığı Osmanlı madalyasına bağlı idi. Bu madalya kendisine verilmiş bir şey değil de, onun şerefli göğsünde sanki kendiliğinden doğan bir şeydi. Birinci Dünya Harbinde âdeta zorla vazife almıştı. Rütbelerini kıskançlıkların pençesinden çekerek ve sökerek kurtarmıştı. Osmanlı altın madalyası yalnız siper savaşlarının değil, karakter ve irade çatışmalarının da sembolü idi.

Ankara'nın toz kasırgaları içinde nefes kesilen ilk yıllarında idi. Rahmetli Doktor Fikret anlatırdı. Viyana'da röntgenli bir hekim muayenesinden geçmiş. Profesör sormuş:

- Fırıncı mısınız?

Ömrü Ankara'da geçen eski bir milletvekili idi.

Bir gün, henüz Gazi ve Müşir Mustafa Kemal Paşa olan Atatürk arkadaşları arasında beni de manevraya götürmüştü. Bizim kuvvetlerimizle Kocaeli taraflarından gelen kıtalar Dikmen sırtlarında son çarpışmalarını yapacaklardı. Atatürk'ü adım adım takip ediyordum. Olanca varlığını, nihayet bir oyun olan manevraya vermişti. Siperlere girip çıkıyor, soruyor, meraklanıyor, anlatıyordu. Hiç unutmam. Küçük bir kıta komutanına durumu izah ettirmiş ve ne karar vermiş olduğunu anlamak istemişti. Komutan canlı canlı cevap veriyordu:

- Pek doğru çocuğum, fakat acaba şöyle de olamaz mı? Böyle de düşünülemez mi? gibi uyarışlarla subayın görüş ve teşhis yanlışlarını düzeltmeğe çalışıyor, subay hemen onun dediğini benimsiyordu.

Bu kıta komutanı manevra sonunda takdir kazananlardan biri idi. Atatürk başkalarına bile:

- Ne mükemmel hareket etmiştir, diye genç komutanı övüyordu.

Bir aralık, tabii alâkalıların olmadığı bir zamanda, "Paşam, ben yanınızda idim, hepsini siz kendiniz yapmıştınız" dedim.

Güldü:

- Bilir misin, dedi, ben harplerde de böyle idim. O kadar az imzalı emrim vardır ki eğer tarih yazılı vesikalara göre hüküm verecek olsa, bana atfolunan zaferlerin harplerinde benim bulunmuş olduğumu bile güç isbat eder.

Arkadaşlarından ve emri altındaki kimselerden bizzat kendi verdiği şerefleri bile kıskanmazdı. "Muvaffak komutanım!", "Muvaffak bakanım!" sözlerini ağzından sık sık duyardık. Muvaffakiyetin de onun malı olduğunu bilirdik.

Manevra bitmişti. Ankara kıtaları Kocaeli kıtalarının bıraktığı siperlere girince şaşttık. Ben bu hissi bir defa da çöllerde İngilizlerin terk ettiği siperlerden hatırlıyorum. Kocaeli kıtaları bir sürü konserve kutuları, içleri boşalmış güzel paketler bırakmışlardı. İstanbul kenarları bile o günkü Ankara'ya göre o kadar medenî idi. Bizimkiler boş kutuları topluyorlardı.

Bu devlet ne kadar hiçten ve sıfırdan başlamıştı. Ankara dükkânları henüz eski Osmanlı taşrası iptidaîliğinde ve boşluğunda idi. Hani Belediye Reisinin:

- Ankara yolları tozdan ne zaman kurtulacak? sualine:

- Sübhanallah bu yabancılar da hem yol isterler, hem toz istemezler, cevabını verdiği günler!

Hani Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde "Kiralık elektrikli odalar" ilânı çıktığı günler!

Korku

Yakup Kadri ile beraber Hamamönü semtinde üç katlı eski bir hımış ev tutmuştuk. İptidaî bir taşra evi idi. Önce tahta kurusundan temizlenmek için zamanın bütün ilâçlarını kullanmıştık. Misafirsiz yaşıyamıyacağımızı da düşündüğümüzden iki üç misafir odası döşemiştik. Döşeme söz: Kuru karyoladan ibaret. Sanatkâr dostlarımızdan Çallı, rahmetli Namık İsmail, uğı Nevres evimizde kalmışlardı. Daha bir hayli gelen gidenimiz de vardı. Ankara'da otel olmiyan ve han bozması kerpiçlerin bizim evden daha rahatsız olduğu günlerden bahsediyorum.

Akşamları ya çıkar, ya toplanırdık. Bizim gençlik, Ankara'nın cesaret ve iman devri idi. Abdullah isminde bir uşağımız vardı ki kardeşi rahmetli İsmail Canbolat'ın hizmetçisi idi. Bir gün bir facia duymuştuk: Canbolat'ın hanımı Çankaya'daki evlerinin penceresinden tutuşmuş bir kedinin kırlara doğru kaçtığını görmüş ve bayılmış. Meğer bizim Abdullah ve kardeşi et çalan bir kediyi cezalandırmak istemişler. Tutmuşlar, başkalarına ibret olması için komşu kedileri de evin altına toplamışlar. Onların gözü önünde hırsız kedinin üstüne gaz dökmüşler ve ateş vermişler. Abdullah'ı çağırıp sormuştuk. Hiç tınmadan:

- Ders olsun diye yaptık, demişti.

Bilmem kaç ay kalmıştık. Nihayet biz de sık sık gidip gelmekten usanarak Çankaya'da bir ev tuttuk. Taşınmağa hazırlandık. İyi hatırlıyorsam Yakup Kadri'nin akrabalarından Suad Karaosman da son gece misafirimizdi. Sabahleyin henüz sofada çayımızı içerken aşağı kattan bir silâh sesi ve bir feryat duyduk. Biraz ihtiyatlıca merdivenden indik. Bizim hizmetçi kız göğsünden kanlar akarak yerde yatıyor, başucunda da işte o Abdullah duruyordu. Katilin kızı vurup kaçtığını düşündüm:

- Abdullah çabuk bir polis getir, dedim.

- Başüstüne... dedi ve gitti.

Hikâye şu imiş. Meğer Abdullah kızla evlenmek istemiş. Kız reddedince şakadan mı, sahiden mi, her ne ise, benim yatak odamdan aldığı tabancayı ona doğrultmuş. Tetiği de çekmiş. Kurşun kızın göğsünden girip sırtından çıkmış. Ben yalnız yatak odamda tabanca bulundururum. Ceplerinde taşıyanlardan değildim. Fakat düşününüz: Katil âleti benimdi. Katile de evden gitmek fırsatını ben vermiştim.

Gazetelerin alabildiğine muhalefet yaptıkları, kulaklarına geleni, kalemlerine düşeni pervasızca yazdıkları zamanlardı. İstanbul gazeteleri pek az olan milletvekili gazetecilerin fisebilûllah aleyhinde idiler. Düştüğüm güç durumu düşününüz. Bereket Abdullah yanında polisle geldi.

Bir müddet sonra kızı hastahaneye, Abdullah'ı da hapse götürdüler. Gazeteci tedhişinden bahsederler. Gerçekten şahsî şereflerin iyice korunmadığı rejimlerde bu tedhiş vardır ve basın hürriyetinin amansız düşmanı da işte bu tedhiştir. Çünkü bu tedhiş tehlikesi altında bulunan herkes, basının elinden haklı hürriyetler de alındığı zaman sevinç duymasa bile hiç olmazsa mücadele etmez.

- Yarın biri gider, Abdullah'a akıl öğreterek, efendim ben efendimin tabancası ile kızı vurdum! dedirtirse? Yatarım aklımda bu, kalkarım hatırımda bu. Tanrının sabahı bir paket yiyecek, bir kutu şeker, veya buna benzer hediyeler alıp, erkenden hapishaneye gider, Abdullah'ı görür:

- Korkma sana iyi bir avukat tuttum, kurtulacaksın, der, teminat veririm.

Arkadan hastahaneye uğradım. Kız iyileşti, Abdullah'ın mahkûm olduğunu biliyorum ama müddetini unuttum. Yıllar sonra bir gün Meclis'e giderken üniformalı biri karşımda selâm durdu, elime sarıldı. Baktım, bizim Abdullah! Demir yollarında imiş.

Bütün ürküntülerim üstüme geldi, elimi verdim vermedim, uzaklaştım.

Asıl hoş tarafı, bizim kulağımız o kadar delik basın dedikoducularının böyle bir vak'ayı 33 yıl sonra ancak bu yazımdan haber almış olmalarıdır. Kendilerini ummadıkları kadar iyi "atlatmış" sayılmaz mıyım?

Şakacı

Atatürk, kendini alaya alabilecek kadar ince görüşlü ve tatlı düşünüşlü idi. Yakup Kadri gibi pek "güç beğenici" sanat adamlarımız onun hikâyelerini ve nüktelerini, bitmesinden korkarak dinlemişlerdir. Eskiden

kitap

anlatmıştım. Orman çiftliği henüz çıplak bir bozkır parçası iken aşağıdaki küçük köşklü bahçesinde oturuyorduk. O gün yıllık hesapları getirmişlerdi. Çiftlik işleri iyi gitmiyordu. Atatürk ömrünü pek kıt kanaat geçirmiş olduğundan, para kaybetmesini sevmezdi. Alaca karanlıkta bir aralık köşkün önündeki havuzun fıskiyesini açmışlardı. Hiç de zevkli olmıyan müdür havuzun içinde renkli ampuller koydurmuş olduğundan, mavili kırmızılı yeşilli bir su yelpazesi açılmağa başladı. Gözlerini kaldırıp şöyle bir baktıktan sonra kendi kendine:

- A Mustafa Kemal, sen çiftçi misin? Hayır. Ziraat mı okudun? Hayır. Babandan mı gördün? Hayır. İşte böyle bilmediği şeylere karışanlara sular bile güler, demişti.

Akşamları eğer başbakan veya bakanlardan biri ciddi bir mesele getirmişse ve gizli bir işse:

- Lütfen bana biraz müsaade ediniz, der, bir odaya çekilip konuşur, sonra gelir, yahut gizli bir şey yoksa başbakan veya bakanı yanındaki iskemleye oturarak görüşür, sonra arkadaşlarına dönerdi. O akşam başbakan Londra Büyükelçimizin bir raporunu getirmişti. Aramızda, şimdi hatırımdan çıkmış olan, bir mesele vardı: Devlet reisi ve başbakan rapor üzerine bir müddet konuştular, nasıl cevap yazacaklarını kararlaştırdılar. Sofraya çevrildiler.

Tam o sırada sofranın hayli altında oturan dalgınca bir şairimiz, Celâl Sahir Mecliste söz ister gibi, elini kaldırdı. Atatürk:

- Bir şey mi söyleyecektiniz? Buyurunuz, dedi.

- Efendim, meseleyi yanımızda açık görüştüğünüze göre bize de söz hakkı veriyorsunuz demektir. Şunu arz etmek isterim ki İngilizler başka memleketlerle münasebetlerinde bilhassa, hatta yalnız kendi menfaatlerini düşündükleri meşhurdur.

Sustu:

- Bu kadar mı efendim?

- Evet!

- Yüksek irşadınızdan dolayı gerek kendi namıma, gerek cumhuriyet hükûmeti namına zât-ı âlinize teşekkür ederim.

Şairimiz hiç aldırmadan:

- Estağfurullah efendim, dedi.

Kendini Tenkit

Yabancılara karşı gururlu, fakat kendi kendimizi tenkitte "heccav" denecek kadar sert ve yermeci idi. Türkiye'nin, memleketçe ve toplulukça, ileri Batı dünyasına karışması için de ağır harp fedakârlıklarından fazla cesaret, sabır ve enerjiye ihtiyacımız olduğunu düşünen ve bilenlerin başında gelirdi. Bu milletin başlıca hasmı yobazlar ve yobazlık gelenekleri olduğuna inanmıştı. Mizaçça demokrat, fakat millî varlığı kurtarmak için inkılâpları gerçekleştirme bakımından amansız, eğilip bükülmez bir savaştı idi. Bir fert olarak kalsa ne yapacaksa, millî lider olarak yaptığı da o idi. Bir gün kapalı bir parti grubu oturumunda inkılâp meseleleri konuşulurken:

- Arkadaşlar, demişti, umur-ı cariyeye halkın temayüllerini dikkatte tutmalıyız. Halka karşı gitmemeliyiz. Fakat prensiplerimiz davasında bir kişi kalsak, başımızı verir, taviz vermeyiz!

Umumî işlere ait kanunların tartışmasında onun meclisleri tamamiyle serbest kalmışlardır. Bazı kanunları geçirmek için Başvekil İsmet Paşa'nın bile günlerce komisyonlarda uğraştığı görülmüştür.

Metodu halka daima iyimser görünmek, şevk vermek, onu her şeyin iyi gittiğine inandırmak, hükûmet arkadaşlarına karşı ise en acı tenkitlerle kusurlarımızı ve zaafılarımızı sayıp dökmektir. Onun için her şeyi bilmek ister, meclisine gelenleri, söylediklerinden hoşlanmasa bile, eğer açıkça bir kötü niyet görmezse, dilediği gibi konuşturmak isterdi, dedikodu hapsine girmemek için bir usul de bulmuştu. Meselâ hususî olarak kulağına ben sizin, veya siz benim hakkımda şüphe uyandırıcı bir şey söylemişiz. Bir akşam ikimizi sanki tesadüf olarak buluşturur, meselâ size:

- Böyle duydum, diye benim anlattıklarımı tekrar eder, sonra bana dönerek:

- Galiba siz söylemişsiniz, derdi.

Meclislerine devam edenlerin hepsi kendisine yanlış haberler vermenin tehlikesini anlamışlardı.

Şahsî işlerinde bile aksaklık olduğu zaman:

- Berbat etmişizdir, demekten çekinmezdi.

Bir gün hep beraber olan bitenleri tenkit ediyorduk. O hepimizden ileri idi. Bir aralık dışarıdan Fethi Bey'in öksürüğü duyuldu. Kabahatli gibi:

kitap

- Çocuklar susalım, hükümet geliyor, dedi.

Bir defa güney vilâyetleri seyahatinden dönmüştü. Bilhassa Dört Yol taraflarını dolaşmıştı. O sevimli toprakların boşluğu gönlüne dokunmuştu. Yanında bulunanlar bize şu sözünü tekrarlıyorlardı:

- Bizim bir kanunumuz vardır, bilirsiniz. Sahipsiz boş bir toprağı ekerseniz sizin olur. Şu ıssız topraklara haberimiz olmadan düşman çıksa, bellese ve ekse, sonra da: "Sizin kanunuza göre buraları benimdir" dese ne cevap veririz?

Yabancı mütehasısları sayar, onları över, çalışmalarına dokundurmaz, fakat:

- Biz yapamayız! sözüne olanca varlığı ile isyan ederdi.

İlk yerli mimarlar yetiştiği zaman bunların en ehliyesizlerini bile göklere çıkarmıştı.

Yeni devleti kurduğu vakit, bu memleketin yeni çağ tarihinde, en az ve kalitesiz kadro onun elinde idi. Zekâ takımından olanlar da Ankara'ya uğramazlardı. Pek çoğu yeni rejime karşı cephe tutmuşlardı. Kurtuluş devrinde bugünkü bilgi ve ihtisas kadrosunun dörtte birini bulsaydık, Türkiye şimdiye kadar tanınmaz hâle gelmiş olurdu. Hiç unutmam, bir gün henüz bir fidan bile dikilmeyen çiftliği dolaşırken yanına rastlayan bir ziraatçimize sorar:

- Buğdayla arpadan başka ne biter bu topraklarda?

Ziraatçi sayar:

- Yulaf, pancar, zerzevat, tütün...

Biraz geride kaldığı vakit arkadaşlardan biri der ki:

- Yahu, bu toprakta tütün olur mu?

- Neme lâzım! Ben hepsini söylüyeyim de, bazıları olur, bazıları olmaz. Ya bir iki şey söylesem, onlar da olmazsa?

Rahmetli Ziraat Bakanı Sabri, Ziraat Fakültesini kapatarak o bütçe ile Avrupa'ya talebe yollamayı daha ameli bulmuş, sonra da yabancı mütehasıslar eli ile Ankara Ziraat Enstitüsünün temellerini atmıştı.

Kilyos

Bir zamanlar Genelkurmayın yasak bölge anlayışı hatıra hayale gelmez bir darlıkta idi. Anadolu Ajansı idare meclisinde iken birkaç arkadaş radyo imtiyazı ile ajans bütçesini kuvvetlendirmek istedikti. Bu ilk şirket, İstanbul'da Türk olmıyanlar da oturduğu için, bu şehir halkına anten hakkı verilememek yüzünden iflâs etmiştir. O devir radyoları şehir içinde bile yayınları antensiz alamıyacak kadar zayıftı. Birkaç defa rahmetli mareşela gitmiştim:

- Olmaz. Anten olursa verici istasyonları da kurulabilir, casusluk olur, diyordu.

Kendisine verici istasyonları bularak casusları yakalatan kontrol aletleri de olduğunu söylemiştim. Hepsi boşuna idi.

İkinci Mecliste milletvekili olan ordu komutanları günün birinde kıtalarını bırakıp vazifelerini görmeğe gelip de Atatürk'e orduyu politikadan katî olarak ayırmak kararını verdiklerinden, rahmetli mareşal de hemen Meclisten çekilerek bu meselede kendisine yardım ettiğinden, o başında oldukça ordunun sadece asker kalacağına inandığından beri Atatürk rahmetli mareşali el üstünde tutar, ona karşı hiçbir baskı kullanmazdı. Mareşali hükûmete ve devlet reisine şikâyet etmekten hiçbir şey çıkmazdı.

Bu yasak bölge anlayışı memleketin pek verimli köşelerini yolsuz, nüfussuz ve kör bırakmıştır. Bir gün İzmir'in yasak bölge içinde nefes alamadığını söylediğimde mareşal zihniyetindeki bir komutan:

- Bence İzmir şehrini liman dışına çıkarmak lâzımdır, demişti.

Bir defa da İzmit'ten tersaneyi kaldırmak meselesinde mareşal:

- Siz tersaneyi bırakınız da, kâğıt fabrikasını nereye götüreceksiniz, ona yer hazırlayınız, diyordu.

Hâşim İşcan Antalya valisi iken Finike'ye yol yapmaktan men edilmişti. Bir seyahatimde çalışkan valinin bu yola kaçak olarak devam ettiğini hatırlarım. Çünkü Antalya vilâyeti kıyıda idi. İtalyanların karaya çıkarak Anadolu içinde ilerlemelerine kolaylık göstermemeli idi.

İstanbul Fransızlarından birinin kotrası, rüzgâr kesildiği için, bir gün Fenerbahçe ile Anadolu yazlıkları arasındaki çıkıntıya düşer. Nöbetçiler zavallıyı üstünde mayosu ile tutarlar ve subayları gelinceye kadar bekletirler. Hikâyeyi Yalova'da bulunan başvekili anlatmıştım:

- Nasıl olur bu? diye kızdı.

İstanbul'a gelince de komutanla görüşüğünü biliyorum. Gariptir ki burası hâlâ yasak bölgedir.

Yalova İstanbul vilâyetine bağlanıp da turistik tesisler yapılmasına başlandığı vakit, İzmit Körfezi'nde kuş

kitap

uçurmalıyan Genelkurubay Başkanı:

- Pekâlâ pekâlâ. Bir gün Yalova'nın beş kilometre berisine bir top koyarım, meseleyi hallederim, demişti. Bir top kondu mu, bilmem kaç kilometre etrafı yasak bölge olurdu. O tarihlerde Almanya'nın Fransız sınırlarındaki istihkâm kasabalarında Fransız artistlerine rastlamıştım ve yanlışlıkla beni arabası ile gezdiren konsolosumuz bilmediğinden, en ileri hatta tel örgülere kadar girmiştik. Geri dönmek ihtarından başka da ceza görmemiştik.

Montreux konferansında Boğazlar işi görüşüldüğü sırada Ankara'daki Fransız elçisi:

- Bir şeye yanmıyorum. Bu anlaşma imzalanır imzalanmaz Kilyos'ta denize girmemizi yasak edecekler, demişti.

Gerçekten de Karadeniz kıyılarında daha bir top yeri kazılmadan ilk iş, Kilyos'ta denize girmeyi değıl, dolaşmayı bile yasak etmek olmuştu.

Geçen yaz Kilyos'un yeni güzel otelini gördükten sonra eğer yaşıyorsa o Fransız büyükelçisini bir iki banyo almak üzere davet ettirmeyi dşndmd!

Bir Deli

Bir gün kendisine, vaktiyle tanımış olduğu pek güzel sesli bir hafızın İstanbul gazinolarının birinde şarkı ve gazel okuduğunu haber vermişlerdi:

- Demek iyileşmiş, dedi.

Hikâye şu idi: Bu, aynı zamanda pehlivanlık eden bir hafız. Gr ve dokunaklı bir sesi var. Sakarya harbi gnlerindeyiz. Mustafa Kemal'e:

- Hafızı cepheye getirtsek. Ezan ve Kur'an okusa. Askerin maneviyatını kuvvetlendirir, demişler.

Haber yollamışlar. Biraz meczupa olan hafız Ankara'dan yola çıkıp cepheye doğrulmuş. O sırada casus çok. Büyük kısmı da hoca cinsinden halifeci. Cephe gerisi büyük titizlikle gelen gideni soruşturmakta. Bir yerde hafızı tutarlar ve nereye gittiğini sorarlar:

- Beni Mustafa Kemal Paşa çağırttı, tanıdığımıdır, ona gidiyorum, deyince:

- Tamam! derler casusluğu itiraf ettirmek için sıkıştırırılar. Hapsederler, döverler. Cezbeli hafız karakoldan karakola büsbütün aklını şaşırır. Nihayet bir yerde minareye fırlayıp avaz avaz bir ezan tutturur. Cepheden haber alıp bırakılması için emir giderse de iş işten geçmiştir. Bizim hafızın zaten sallanan aklı büsbütün uçmuştur. Mustafa Kemal Paşa buna pek esef eder. Çünkü birkaç defa dinlediği sesine gerçekten hayran olmuştu.

İstanbul'da olduğu haberinden pek sevindi:

- Bir akşam getiriniz, dedi.

Hafız Dolmabahçe Sarayı'nın yemek salonu gibi kullanılan üst kat sofrasında pek neşeli, biraz oynaka olmakla beraber, sözü fikri yerinde idi. Bir hayli gazel ve şarkı okudu. İe işliyen bir sesi vardı. Bir ara yanında bulunan bir hanımla biraz fazla ilgilenmiş. Biraz heyecanlı da görünmüş. Hanım ürkerek dışarı çıkmış. Yanına dönüp de göremeyince, birden ayağa fırladı, sofradan bir bıçak kaparak:

- şimdi sizi bitirdim, dedi.

şaşıran Atatürk:

- Otur hafız, diyordu.

Sesini duyunca onun üstüne doğru yürüdü. Sofrada Atatürk'ün pek kuvvetli ve evik birkaç arkadaşı vardı.

Koştular. O ân'ı hiç unutamam. Hemen hemen ıldırımış olan hafızın pençesi bereket Atatürk'ün ceketini yakalamıştı. Bütün sofra halkı, dışarıdan gelen neferler, uğraşa uğraşa bu peneyi esvaptan g ayırdılar.

"Ya boğazına sarılmış olsaydı?.." diye hep sararmıştık. Hep o an meselesi idi.

Hafızı aşağı götürdüler. Hizmet katında bir karyolaya yatırmışlar. Gövdesini, ellerini ve ayaklarını bağlamışlar.

Yine de zorla tutabilmişler. Krizin ne kadar sürdüğünü bilmiyorum. Atatürk tedavisi ve ailesi için ciddi yardımında bulundu, fakat bir daha adını bile anmadı idi. Atatürk'ün deli ve sarhoşla arası hoş değıldi.

Meclislerinde biraz dengesini kaybedenler oldu mu, hemen dağılınırdı.

Şeref

Atatürk şahsî şerefine olduğu kadar, Türk şerefine ihtiraslı düşkünü idi. Kibirli değildi: Neferleri ve hizmetçileri ile arkadaşça konuştuğunu hatırlarım. Fakat gururlu idi.

Bu gurur, Türk şerefine yabancılar karşısında korumak bahis konusu olduğu zaman eskiden "ecnebi -girizlik" dediğimiz Xénophobie derecesine varırdı. Garpçı idi. Ama, Tanzimatçılar gibi "mukadder" bir Batılı üstünlüğünü kabul etmezdi. Aşağılık duygusu altında ezilmezdi.

Onun Türk tarihi ile uğraşması, bilâkis, aydınları ve halkı bu aşağılık duygusundan kurtarmak için olmuştur. Yabancı memleketlere veya milletlerarası konferanslara giden arkadaşlarına:

- Sesiniz benim sesimdir, unutmayınız, derdi.

Herkes de ona hesap vereceğini bilerek protokol ve itibar eşitliği üzerinde titiz davranırdı.

Şu hikâyeyi anlatmıştım: Rahmetli Fevzi Çakmak Yugoslavya manevralarına gitmişti. Fransız Genelkurmay Başkanı Gamlin de davetliler arasında idi. Yemekte sıra meselesi çıkınca Mareşal olduğu için Fevzi Çakmak'ın general olan Gamlin'den önce oturması lâzım geliyordu. Gamlin razı olmadı:

- O Mareşal ise de ben Fransız ordusunun Genelkurmay Başkanıyım, demişti.

Fevzi Çakmak eğer yeri verilmezse yemeğe gelmeyeceğini söylemesi üzerine güç durumda kalan Yugoslavlar ayakta bir ziyafet tertiplemişlerdi.

Fevzi Çakmak dönüşte vak'ayı Atatürk'e anlattı. Atatürk dedi ki:

- Biliyorsunuz, Alman ordusu Renani'yi işgal edeceği zaman Hitler kıt'a komutanlarına, eğer Fransızlar mukavemet ederlerse geri dönmeleri emrini vermişti. Fransa hükûmeti Gamlin'e mukavemet etmesini söyledi. Fakat Gamlin bunun için umumi seferberlik istedi. İç politika durumu umumî seferberliğe elverişli olmadığı için Fransa olupbittiye boyun eğmek zorunda kaldı. Gamlin biraz cesaret gösterseydi, Fransa Renani'yi kaybetmezdi. Sanat ve mesleğinde ve asıl vazifesinde bu kadar zaaf gösteren bu adam, sofrası meselesinde bakınız ne yapmış! Dikkat ediniz, bu adam Fransa'nın başına bir felâket getirecektir. Nitekim Gamlin Hitler ordularının bir iki hafta içinde yıkıverdiği Fransız ordularının başında bulunuyordu. İnönü İtalya'ya resmî bir seyahat yapacağı vakit Atatürk:

- Sen Türkiye'nin Başvekilisin. Mussolini de resmen İtalya'nın Başvekilidir. Arada hiçbir fark tanımayacaksınız, demişti.

Yolda idik. İlk verilen programda Mussolini istasyona gelmiyordu. İnönü Roma'da yerleşince karşılıklı ziyaretler yapılacaktı. Türk heyeti eğer program değişmezse yarı yoldan memlekete dönüleceğini İtalyan protokolcülerine haber verdi. Trende bir telâştır, gitti.

Roma'ya vardığımız zaman İtalyan Başvekilini, sırtında jaket atayı ve başında silindir şapkası ile Türkiye Başvekilini bekliyordu.

Nutuk

Atatürk, kürsüde ve yazıda, hayli sert polemikçi idi. Mütarekede bir defa Fethi Bey'in (Okyar) çıkardığı Minber gazetesine hisseder olarak katıldığını kendisinden duymuştum. Kumandanlık sıfatı üstünde olduğu için imzası ile yazmamıştır. Fakat gazeteye bir hayli yazı telkin etmiş olsa gerektir.

Meclis ve sonra Devlet Reisliği sıfatı gündelik tartışmalara engel olduğunu için meşhur "Nutuk"unu yazmıştır. Benim samimî düşüncem, hiç yazmaması idi. Bütün o vesikalar, tutanaklar dosyalarla kalacağı için tarihçiyi hükümlerinde daha serbest bırakmalı idi.

Ama "Nutuk" Atatürk'teki çalışma gücünün insan takatini bazan ne kadar aştığını gösterir. Yüzlerce, binlerce vesikayı eski köşkün üst katındaki küçük çalışma odasında kendisi ayırmış. Nutku çoğunca ayak üstü dolaşarak dikte etmiştir.

Uzun saatler süren diktelerden sonra yazarlar sekiz-on saatlik bir uykuya gittikleri zaman Atatürk bir banyo alır, giyinir, akşam davetlilerine o gün yazdıklarını okutmak üzere sofraya inerdi. Okuma ve o günkü yazılar üzerine konuşmalar da saatler sürerdi. Bu defa dinleme ve konuşmalardan yorulanlar uzun bir rahatlama için evlerine dönerler, Atatürk çok defa kısa bir uykudan sonra bir gün önceki çalışmalarına koyulurdu. Bu kadar sıkı çalışma haftalarca sürmüştür. Cümleler, kelimeler ve noktalar üzerinde titizce durduğunu unutmayınız.

"Nutuk"u dil inkılâbından önce yazıldığı için, Namık Kemal mektebi üslûbundadır. Atatürk'ü besleyen edebiyat o idi. Harbiye Okulu hâşhanesinde bir gazel bile yazmıştır. Dilin Türkçeleşmesine inandıktan sonra bütün zevklerini ve âdetlerini fikirlerine feda ettiği gibi, o kadar sevdiği üslûbunu da içilmiş bir cigara gibi atıvermişti. Yeni harfler alındıktan sonra eski yazı ile bir tek kelime bile yazmayan iki kişi görmüşümdür: Atatürk ve İnönü! İnanışlarına öylesine bağlı idi.

Atatürk, bizim Harbiye'de yetişmiş olanlar gibi, ister istemez hafifçe kültürlü idi. Fakat ölünceye kadar okuyarak kendi kendini tamamlamıştır. Kitap okuyuşu da, "Nutuk"unu yazışı gibiydi: Başladı mı, eser kaç cilt

kitap

olsa bitirirdi. "Erişmek" ihtirası ile yanar, bu yanlış onda bütün tabii insanlık zaafalarını silip süpürdü. Metin kenarını işaretlemek âdeti olduğu gibi, kitapları nasıl dikkatle okumuş olduğunu bu renkli işaretlerden anlardık.

Yine bu işaretler Atatürk'ün pek iyi konuşamadığı Fransızca'yı iyi anladığını gösterirdi. Karlsbat kaplıcalarında Fransızca olarak tuttuğu bir hatıra defteri vardı. Büyük bir ihtimâl ile bu defter onun Karlsbad'da hususî Fransızca dersi aldığını gösterir. Çoğu hissî notlar olmakla beraber, hoca düzeltmesinden geçmiş Fransızca romanları olduğu göze çarpıyordu.

Yabancılarla, fikirlerini pek iyi anlatmağa meraklı olduğundan, tercüme ettirerek görüşürdü. Kurmay subaylarımızın aksine Almancaya pek merak etmemişti. En toy gençliğinde bile bir yabancı eğitim kuklası olmaktan büyük gururla uzak kalmıştır. Yüzde yüz Türk subayı idi. Bununla beraber, büyük bir asker olduğundan, seçme yabancı komutanları hafife almazdı. Tarih dehâlarının hayranı idi. Peygamber Muhammed ve Padişah Fatih, kumanda vasıflarına hayran oldukları arasında idi.

Söylenmiyen

Sonradan Türkiye'de memuriyet de veren bir İngiliz, pek kibar hanımı ile Anadolu'da seyahate çıktı idi. İlk defa Konya'da bir otele inmişler. Hanım yıkanmak üzere tuvalete gitmiş. Ve içi bulanarak, âdeta sancılar içinde geri dönmüş. Adamcağız galiba İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya bir mektup yazarak: "Aman Anadolu'nun tuvalet yerleri meselesini hallediniz!" diyordu.

Atatürk'ün en küçük ev içi teferruatı ile uğraşmasının sebebi, yıllarca taşra hayatı iptidâliğinin çilesini çekmekten, çok temiz olmasından ve milletin şerefini kendisinin ki ile bir tuttuğu için, Tanzimat züppeliği aksine, vatandaşlarını kendine yetiştirmek ve "onlardan utanmak" yerine "onlarla övünebilmek" içindi. Anadolu'da en güç şeylerden biri sihhî tesisler dediğimiz ev kısmını düzenleyebilmektir. Her yuva herkes için rahat olmalı idi.

Bir gün beraberce bir yolculuğa çıkmıştık. Vilâyet merkezlerinden birinde bir iki gün kalacaktık. Atatürk ve arkadaşlarını ağırlamak için idarî ve askerî makamlar ve ileri gelenler seferber olmuşlardı. Belediye binasında bir akşam ziyafeti, ondan sonra da orduevinde bir balo hazırlanmıştı. Belediye binasında kalabalığın büyük kısmı fraklı idi. Sofrada hiçbir eksik yoktu. Bir aralık ellerimi yıkamak için dışarı çıktım. Sıkılarak:

- Binada yıkanma yeri yoktur, dediler.
- Ya ne yapabilirim? diye sordum.

Bahçenin yolunu gösterdiler. Bahçe de seyirci halk ile doluydu. Daha da tuhafı bina cumhuriyet devrinde yapılmıştı. Dış ve iç şatafatı yerinde idi.:

- Ya Atatürk'ün bir ihtiyacı olursa? diye sordum.

- Onun için yer hazırladık, efendim, dediler. Ve bana bir paravana arkasında bir iskemle ile üstüne konmuş bir leğen gösterdiler.

- Ne yapayım, orduevine gideceğiz, gelirim, dedim.

Bir öğretmen geldi:

- Maatteessüf orada da yoktur, dedi.

Ama fraklar, son moda esvaplar, parlak pabuçlar, hepsi hepsi yerinde idi.

Yine bir vilâyet merkezindeki halkevinde Atatürk'ü misafir etmek için bir banyolu daire yapmışlardı. İstanbul'a doğru yol üstünde uğramıştık. Atatürk hiç olmazsa bir iki gece kalmağa niyetli idi. Hava sıcak olduğu için öğle yemeğinden önce bir duş yapmağa karar verdi. Banyoya gitmiş. Duşun altına girmiş. Musluğu açınca ne olsa beğenirsiniz, başından aşağı kurtlar böcekler dökülmeğe başlamış. Duşun altından çıkması ile odasına fırlaması bir olmuş.

Sorduk soruşturduk: Tabii bir müteahhit bularak banyoyu mükemmel yaptırmışlar. İş su meselesine gelince:

- Orası kolay, demişler, yangın tulumbasını kasabanın içinden akan suyun başına getirmişler. Depoya oradan su basmışlar.

Bunlar "en yüksek misafir" için onun bilhassa meraklı olduğu hazırlıklardı. Artık geri kalanları düşününüz.

Bir çamlı tepede belediye bir gazino yapmıştı. Tuhafı bahçesine, sanki hoş bir şeymiş gibi, tıpkı Marmara Çiftliği köşkündeki havuzun eşini kazmışlardı. Tepede akar su vardı. "Eeh... Yıkanma yerini elbette düşünmüşlerdir!" dedik, sorduk, pis, murdar, susuz, yarı açık bir baraka gösterdiler. Söylendik. "- Efendim belediye reisinin evinde de yoktur ki..." cevabını verdiler.

Sıkılırız da ondan mıdır, düşünmek ayıp sayarız da bundan mıdır, her nedense memleket dertleri derken bunun başına o ağıza almak istemediğimiz "şey"le Sakarya savaşı verir kadar uğraştı idi.

Eğitim

İlk Rusya'ya gittiğim zaman halk eğitim metodlarını yakından incelemiştim. Benim için inkılâp davamızın tek teminatı kız oğlan bütün Türk çocukları sivil ve lâyük ilkokul eğitiminden geçirmişti. "Yeni Rusya" kitabında bilhassa bu mesele üzerinde ısrar etmiştim. Kızılbaş - Sünnî ayrılığı mı? İlkokul meselesi. Doğu illerinde Kürtleşme tehlikesi mi? İlkokul meselesi. Yobazlık o, taassup o, hepsi o mesele idi. Bizim, bize benzemiyenlerden tek farkımız sivil eğitim görmekten ibaretti. Bu işi halledemeğimiz için de Tanzimat'tan beri yeni nesiller büyük kalabalığın üzerinde köpükler gibi görünüp sönüyorduk. İnkılâbın kaçınıcı yılı idi. Hâlâ ilkokul seferberliğini ele almamıştık.

Recep Peker partinin umumî kâtibi olarak, başbakanın Roma seyahatinde bizimle beraberdi. O, ben ve Saffet Arıkan otelin holünde oturuyorduk. Recep Peker, bugünkü demokratların yaptığı üzere pek kısa zamanda rejimin neler yaptığını sayıp döküyordu:

- Bence hiçbir şey yapmamışızdır. Mademki halk o halk, bulduğu yerinde duran halk... dedim.

Pek iyi, fakat inatçı bir arkadaştı Peker! "Senden beklemezdim bu inkârcılığı..." diye tutturarak ray kilometrelerini, fabrika bacalarını, şehir süslerini yine saydı, döktü.

- Hepsi de Tanzimat'tan beri az çok yapılmıştır. Sultan Hamid Hicaz demir yolunu bir millî eser olarak başarmadı mı? Hereke ve Zeytinburnu fabrikaları onun değil midir? Ama onun devrinde isyanlar, İttihatçılar devrinde de olmuştur. Bizim devrimizde de olmaktadır. Halk yığınlarındaki mukavemeti bir türlü sökemiyoruz. Recep bütün belâgati ile birbirine giren terkipleri ve izafetleri ile bana hücum etti. Sonra, âdeti olduğu üzere, "Falihçğim gel barda bir şey içelim," dedi.

Gönlümü alacaktı. Barın uzun iskemlesine çıktı. Birer kadeh bir şey ısmarladık. Neşe ile bana dönerek:

- Bilmezsün seni ne kadar severim. Zeytindağı'n yok mu, bayılmışımdır o eserdeki görüşlerine ve buluşlarına... diye iltifat etti.

Hiç bozmadan:

- Recep Bey ben Zeytindağı'nda o kadar beğendiğin görüşlerimi ve buluşlarımı 21 yaşında not etmiştim. On beş yıl daha olgunlaştıktan sonra gördüklerimi demin nasıl karşıladığını düşün.. dedim. Mustafa Kemal..

Mustafa Kemal... diyoruz. Yahut sen, Recep Bey... çocuklukta hiç okumasaydınız, yahut bir softa ocağına gitseydiniz, şimdi birer yobaz olmaz mıydınız? Memleket ne çekmezdi sizlerden?

Recep tahammüllü adamdı. İdealist ve şevkli idi. Fakat bizler bugün dahi inkılâplarımızın hemen arkasında bütün köylerde ilkokul temellerini atmamaklığımızın çilesi içinde değil miyiz?

31 Mart, yahut Menemen veya Şeyh Sait, veya 6-7 Eylül.. Hepsi bir! Aynı ruh!

Bozkurt

Fransa ile aramızda bir Bozkurt hâdisesi çıktı idi. Bin türlü tartışmadan sonra işi Lâhey mahkemesi kararı ile halletmekte mutabık kalmıştık. Adalet Bakanı rahmetli Mahmut Esat ve bir arkadaşı İsviçre'ye gittiler. Orada meşhur Fransız hukukçusu Fromageot ile buluşacaklar ve bir tahkimname hazırlıyacaktı. Meselenin en nazik tarafı da bu tahkimname idi. Fromageot öyle şartlar ileri sürmüştü ki eğer tahkimname bu şartlar üzerinden yapılırsa, davayı kaybedeceğimize asla şüphe yoktu. Bizimkiler bir uzlaşma çaresi bulamamışlar. Dış Bakanlığı vasıtası ile Atatürk'e durumu anlatmışlardı. Geldikten sonra bize hikâye ettiğine göre Mahmut Esat tamamiyle ümitsiz, yatak odasına çekilmiş bekliyordu.

Bir tesadüf olarak Hâkimiyet-i Milliye gazetesine ait bir iş için Siirt Milletvekili Mahmut'la beraber Çankaya'ya gitmiştik. Rahmetli lider yemek salonundaki ocağın başında kitap okuyordu. Bizi dinlemeğe başladıktan biraz sonra Dış Bakanlığından geldiler. Mahmut Esat'ın şifresini kendisine verdiler. Sabırla, uzun uzun dinledi. Düşündü, taşındı. Fromageot'un şartlarını âdeta tersine çeviren bir telgraf dikte etti. Sonuna da, eğer Fransızlar buna razı olmazlarsa Türk hey'etinin hemen geri dönmesine dair bir cümle ilâve etti. Konuşmamızı bitirmiş, Mahmut'la beraber yola çıkmıştık:

kitap

- Canım, dedim, Paşamızın dehasına şüphe yok ama, hukukçu da değil a...

Atatürk'ü benden daha önce tanımış olan Mahmut:

- Öyledir o... dedi.

Ertesi gün tahkimnamenin Atatürk'ün diktesine göre yapılmasına Fromageot'nın razı olduğu haberi geldi.

Meclis pek neşeli idi. Dayanamadım: Bir gün önce kendisinden ayrıldıktan sonra Mahmut'la aramızda geçen konuşmayı olduğu gibi anlattım. Güldü:

- Doğrudur, dedi, ben hukuk pek bilmezsem de, Bozkurt için Fransa'nın Türkiye ile bir mesele çıkarmıyacağını bilirim.

Tevekkeli politikayı imkânlar sanatı olarak tarif etmemişler. Atatürk vermediği de, almağı da bilirdi. Fakat daha çok ve daha iyi bildiği şey neyin alınabileceği ve neyin alınamayacağını, etrafındakilerden ve bugünkülerden hiçbirine nasip olmıyan bir görüşle kestirebilmesi idi. Milleti ne boşuna hayale düşürür ve yorar, ne de yine boşuna onun menfaatlerinden en küçük fedakârlıkta bulunurdu.

Her ne ise, bir hayli zaman sonra soyadları kabul edildiği vakit Mahmut Esat adının sonunda kelimeyi görmüşük: Bozkurt

Soyadını kendisine Atatürk vermişti. Arkadaşlarını şereflelendirmekte, cephe veya cephe gerisinde, kendi yaptıklarını sevdiklerine mal etmekte hiç hasis değildi.

Gaf

Rahmetli Nuri Conker davudî sesli, kelli felli, çok defa efendice zarifti. Atatürk'ün çocukluk ve asker ocağı arkadaşı olduğu için meclislerinde, hava elverişli olduğu zaman, lâubalilik ve Atatürk'le şaka etmek de yalnız onun imtiyazı idi. Selânik gazinolarındaki masa sohbetlerinden beri hatıraları birbirlerini tamamlıyordu.

Mustafa Kemal daha kolağası iken bir akşam:

- Fethi'yi büyükelçi, seni başvekil yapacağım, demiş.

Nuri Conker sormuş:

- A birader ya sen ne olacaksın?

- Fethi'yi büyükelçi ve seni başbakan yapabilecek makam sahibi!

Atatürk o makam sahibi olmuştu, hatta Fethi'yi büyükelçi de yapmıştı ama, Nuri Conker sadece sohbet arkadaşı olarak kalmıştı. Sinirli zamanlarda bir hikâyesi, nüktesi veya şakası ile meclisin zehrini giderir.

Atatürk'ün pek çok hatıralarını tazeler, rahmetliyi avuturdu.

Eski köşkünde iken bir akşam yine toplanmıştık. Birkaç hanım da vardı. Biri Atatürk'ün yakınlarından idi.

Misafirlerine birer birer ne içmek istediklerini soruyor, garsona emir veriyordu. Sıra Saracoğlu Şükrü'ye geldi.

Saracoğlu içkici değildi. Bazen uzun saatler bir kadehle avunur, fakat herkesle beraber onun da neşesi artardı. Nuri Conker'in aksine de hiç zarif değildi. Lâtife etmek istediği zaman biraz kabaya bile kaçardı:

- Ben şampanya isterim, dedi.

Misafirlerinin hoşnutluğunu pek kibarca her şeyin üstünde tutan Atatürk garsona:

- Beyefendiye şampanya getiriniz, dedi.

Nedense ev sahipliğini fazlaca üstüne alan hanım:

- Getirme, hatır için söylemiştir, kabilinden işaret etmiş. İçkiler geliyor, Saracoğlu:

- Şampanyamı isterim, diye tekrarlıyordu. Tatlı sohbetlerine başlamak için acele eden Atatürk:

- Canım beyefendinin şampanyasını getirseniz a... diye garsona biraz sertçe bağırdı.

Hanım yanında oturduğu Saracoğlu'ya, kimseye işittirmeyecek bir sesle,

- Eskiden beri hep şampanya mı içerdiniz? demesin mi...

Demesi bir şey değil, pek hassas olan Atatürk bunu duymasın mı?

Şükrü bir saracın oğlu idi. Atatürk de nihayet bir gümrükçünün! Kıpırmızı kesildi:

- Hanımefendi siz bu centilmenlerle bir mecliste bulunmağa lâayık değilsiniz, dedi.

Bu sözden haklı olarak fazla alınan hanım kalktı ve çekildi.

Meclis buz gibi donmuştu. Atatürk yüzünü asmış, kimse ses çıkarmıyordu. Ölüm sessizliği denen şeydi bu.

İşte o sırada, Nuri Conker'in şarkı okumak için boğazını hazırlıyormuş gibi, öksürdüğü işitildi. Hepimiz ona baktık. Pek ciddî:

- Lâ hayre fi hinne ve lâ büdde min hünne... dedi.

Atatürk başını kaldırdı:

- Nedir o? dedi.

- Yani efendim onlardan hayır yoktur, fakat lüzumludurlar. Hanımefendilerimiz için söylenmiştir de...

Hanımlar bile güldüler. Bulut dağılmıştı.

Fox

Foks Atatürk'ün son köpeğinin adıdır. Birkaç yıl eski ve yeni köşkte rahmetli lideri eğlendir idi. İnce ruhlu insanlar gibi Atatürk de hayvanları severdi. Kurban kestirmezdi. "Ömrümde bir tavuğun boğazlandığını görmemişimdir," derdi.

Foks'u kendisine hediye etmişlerdi. Daha önce de pek sevdiği bir köpeği varmış ama, ona ben yetişemedim. Atatürk bu yenisine o kadar yüz verdi ki, bir müddet sonra hemen hemen terbiyesini kaybetti idi. Bilârd oynarken masanın üstüne çıkar, bilyeleri yere yuvarlayıp oynar, Atatürk de bu şımarıklığa gülerdi. Bereket yalnız misafirleri ısırılmazdı. Pek sert bir köpekti de!

Törenlerde Foks Atatürk'ün ayağı dibinde dururdu. Galiba Ülkü kadar onun da çıkmış resimleri vardır.

İki fıkrası hatırımdadır: Eski köşkte vilâyetlerimizden birine tayin olunan bir zat bir gün kendisini resmî ziyarete gelir. Çalışma odasından girer. Foks bir köşede yatmakta. Atatürk masasının başında, vali Bab-ı Âli protokolünden gelme olduğu için, oda içinde bir müddet yürüdüktan sonra, birdenbire yarı beline kadar eğilip "yerden" dedikleri Osmanlı selâmını verir. Cumhuriyet devri görenekleri içinde yetişen Foks bu anî hareketi görünce Atatürk'e bir fenalık yaptığını sanarak fırlayıp adamcağızı tam kaba etinden ısırır. Ne olduğunu ne yapacağını şaşırان vali de tam tersine yere düşer ve ayakları havaya kalkar.

Biz gülüyorduk ama Atatürk pek sıkılıyordu.

Benim bulunmadığım bir gece de mecliste konuşmalar olurken Foks, çok defa yaptığı gibi, masanın altına girer. Isırmadığını bildiğimizden ayaklarımız altında dolaşmasından huylanmazdık. O gece rahmetli Reşit Galip'in iskemesi yanına gelir ve oynarken pantolonunun paçasını yırtar. Atatürk bundan da üzülerek, dostu Reşit Galip'e hemen kendi terzisinde şahsî hesabına bir esvap ısmarlamasını rica eder.

Bu vak'adan sonra eskice esvaplarını giyerek davete gelenler ve Foks masanın altına girdikçe paçalarını ona uzatanlar çok olmuştu. Fakat Foks ondan sonra bir türlü efendisini masrafa sokmadı idi.

Foks gitgide şımarıklığı artırdı. Doğrusu biz de sinirlenmeğe başlamıştık. Nihayet bir akşam geldiğimizde Atatürk'ün elini sarılı bulduk: Efendisini ısırılmıştı. Köpeği alıp çiftliğe götürmüşler, kontrol altına almışlardı.

Yakınları bir olarak ve sahibini ısıran köpekten artık hayır kalmadığına inandırarak öldürülmesi için müsaade alabilmişlerdi.

Çiftlik müdürü Foks'un derisini doldurtup müze camekânına koymuştu. Bir gün Atatürk gezmeğe gittikte müdür kendisini davet eder, derisi ot dolu, donuk cam gözlü köpeğini gösterir. Atatürk büyük bir gönül acısı ile başını çevirerek:

- Onu ben severdim. Böyle görmek istemem, kaldırınız onu... der.

Yanılmıyorsam, ertesi günü Foks'u çiftliğin bir köşesine gömmüşlerdi.

Metod

Atatürk'ün askerlikte ve inkılâpçılıkta başarı sırlarından birincisi tam zamanını beklemek, ikincisi fırsat kaçırmamaktır. İlk defa Erzurum'a gittiği vakit halka mukaddes saltanat ve hilâfet makamlarını yabancıların baskısı altından kurtarmağı başlıca hedefleri arasında göstermişti. İnkılâpçılık davalarından hiçbirini zafere kadar kimseye sezdirmemiştir.

Fakat Vahidettin bir düşman zırhlısı ile İstanbul'dan kaçınca padişahlığı kaldırmak için eline geçen bu fırsatı bir gün bile kaçırmadı. İzmir'de gazetecilerle görüştüğü sırada Hüseyin Cahit (Yalçın) neden Lâtin yazısını kabul ettirmeğe karar vermediğini sorunca, bu suali hiç de iyi karşılamadı idi. Lâtin yazısı aleyhtarlığı memlekette o kadar kuvvetli idi ki Meşrutiyet devrinde Kılıçoğlu Hakkı ile rahmetli Celâl Nuri'nin çıkardıkları "Serbest Fikir" dergisi bu yazı lehine bir makale yayınladığı için kapatılmıştı.

Günü gelince de hepimizi şaşırtdı. Biz komisyonda beş yıl ile on beş yıl arasında bir mühlet düşünen iki gruba ayrılmıştık. İlk yıllarda her iki yazı birlikte öğretilcekti. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yeni yazı kısmını yavaş yavaş artıracaklardı. Bu fikirleri anlattığı zaman:

- Bu iş ya üç ayda olur, ya hiç olmaz, dedi.

Sonra ilâve etti:

- Gazetelerde yarım sütün eski yazı kalsa bile herkes onu okur. Hele iç ve dış bir de buhran çıkarsa bizim

kitap

teşebbüs de Enver'inkine döner.

Enver Paşa eski yazıda bir imlâ inkılâbı düşünmüştü. Harbiye Nezareti tezkerelerinde yeni imlâyı kullanıyor, "Tanin" gazetesinin bir köşesinde her gün örnekler çıkıyordu. Bu inkılâp bitişik harf sistemini kaldırmaktan ibarettir. Pek iptidaî bir ıslâhat teşebbüsü idi. Dünya Harbi çıkınca yüzüstü kaldı. Atatürk'ün ima ettiği bu idi. Şapka meselesinde de en ileri düşünenler uzunca bir "intibak" mühleti düşünmüşlerdi. Önce serbest vatandaşlardan isteyenler giyecekler, eğer tecavüze uğrarlarsa polis bunları cezalandıracaktı. Gözler alıştıktan sonra memurlara sıra gelecekti. Atatürk Kastamonu ve İnebolu seyahatine çıktığı zaman biz böyle olacağını sanıyorduk: O seyahatten Ankara'ya şapkalı dönmüştü.

Zaman gelmiş midir, gelmemiş midir, bu hiçbir teşhis hatasına gelmez. Başarmış devrimcilerin deha sırrı bu teşhisi iyi koymaktır. Sonra da hemen yapmak, yolu dönülmez kılmaktır.

Atatürk'ün ne kadar beklediğini düşünmeyip de ne kadar çabuk yaptığını gören eski Afgan Kralı Amanullah Han Ankara'dan memlekete dönüşünde hemen harekete geçti ve bu yüzden tacını da tahtını da kaybetti idi. Bu memlekette daha önce başlık inkılâpları olmuştur: Rahmetli sadrazamlardan Tefik Paşa sarık yerine fesin giyilmesi şapka giyilmesinden daha güç ve hâdiseli olduğunu söylemişti. Enver Paşa'nın asker başlığı güneşlikli idi. Atatürk, inkılâpçılığa, Tanzimat'tan beri süregelen ilerleme savaşının miraslarından pek iyi faydalanmayı bilmişti.

Gerçekte Birinci Meclisin hâkim olduğu Anadolu devleti, İstanbul'daki Osmanlı devletinden çok daha geri idi. Okullarda resim derslerine bile tahammül etmiyor, sivil okul yerine medreseler açıyordu. Biz zaferden sonra Mustafa Kemal devam ettiği için bir Batı devleti olduk: Bir Asya devleti de olabilirdik.

Bir metodu da devrimlerini halk adına yapmak ve bilhassa ona benimsetmekti. Sanki halk istiyor da o halkın iradesine boyun eğiyordu. Yobazlar bu iradeyi baltalamak isteyen halk düşmanları idi. Sarayburnu'nda yeni yazı nutkunu halk kalabalığı arasında söylemiş, sanki halkın "emirber"i olmuştu. Nitekim o zaman Büyükkada Kulübüne gittiğimizde dans salonundan kendisini karşılamağa çıkan fraklı smokinli ve tuvaletli balo kalabalığına bakmış, bana dönerek:

- Çocuk, o işi burada yapamazdık, demişti.

Resim

Rahmetli Yunus Nadi nazına katlandıklarından, kızdığı zaman da sevdiklerinden idi. Bunun sebebi vardır: Kuvay-ı Milliye'nin daha ilk zamanlarında Nadi İstanbul'daki gazetesini ve rahatını bırakarak, birkaç düzine harfle Ankara'ya gelmişti. Baca isi ile mürekkep yapma usullerinin keşfedilmeğe uğraşıldığı o yokluk günlerinde gazete çıkarmak ne demek olduğu kolay tahmin olunabilir. Nadi'nin "Yeni Gün"ü bağımsız olmakla beraber tam Mustafa Kemalci idi. Sakarya ve Başkomutanlık meselesi günlerinde pek iyi bir mücadele yapmıştı. Atatürk değerleri ve hizmetleri unutmaz, pek çok kusurları bu değerler ve hizmetler hatırasına bağışlardı.

Nadi neşeli şevkli, coşkun mizaçlı idi. Atatürk meclislerinde fazla keyiflenmişliğe vurarak içini dökerdi. Gözlerinin birini yummasından söze koyulmak üzere olduğunu hissederdik. Şarkı bile söylemeğe meraklı ise de sesi benimkini aratacak kadar fena idi. Bir akşam, eski köşkte, pek devrimci bir nutuk çekiyordu. Kendisince başkasının iştmesini istemediği tehlikeli şeyler söylüyordu. Bir aralık arkasına doğru bakıp döndü ve durdu: Dinliyen birini görmüştü. Atatürk gülererek:

- Çekinme... Ben'im o... dedi.

Nadi'nin arkasında Atatürk'ün cama dayalı bütün bir boy fotoğrafı duruyordu.

İlk zamanları, sabah trenine yetiştirmek için o saatlerden sonra otel odasında yazıya oturmasına şaşardım. Semizliğinin ve çoğunca durgun hâlinin hiç umdurmayacağı kadar tetik ve çalışkandı.

İstanbul'da "Cumhuriyet" gazetesini çıkarıyordu. Bu gazete uzun müddet Atatürkçü tek gazete olarak kalmıştı. İstanbul'u muhalefet havası sardığı zamanlarda da hayli sürüm sarsıntıları geçirmişse de davaya bağlılığından hiç ayrılmamıştır.

Nadi samimî devrimci idi. Eski "Malûmat" mektebinden, hemen hemen Muallim Naci edebiyatından olmakla beraber, Meşrutiyet Türkçülüğünün dil prensiplerini benimsemiş, Osmanlıcasını Türkçeye doğru çözmüştü. Bu yalnız şekil bakımından Türkçe, üslûp ve lehçe bakımından Osmanlıca idi. Sonra ikinci fedakârlığa sıra geldi: Atatürk kendini seven yazarları, bir müddet, tamamıyla öz Türkçe denemelerine davet etmişti. Bu benim yazı ömrümün en sıkıntılı günleridir: Türkçeden başka hiçbir kelime kullanmamak, sonra da zevklerimden ayrılmamak!

Ben kolay ve çabuk yazarım. O zamanları dörtte bir sütunluk bir şey yazabilmek için bir iki saat uğraşırdım. Yemek masasını yazı masasına çevirmiştik: Etrafında döner, dururdum. Hem Atatürk'ün meclisinden, hem

kitap

onun gazetesini emanet ettiği adam olmak gibi iki şerefli mesuliyetle sanat kaygılarım arasında ne yapacağımı şaşırırdım. Kendisi ise bizden fazlasını yapıyordu.

Nadi kolayını şöyle bulur: Yazılarını kendi üslubu ile yazar, sonra içeriye vererek Tarama dergisine göre öz Türkçeye çevirtirmiş. Bu yazıları hatırlarım. Asılları kendinin olmasına rağmen, üzerlerinden iki gün geçince, Nadi'nin de onları anlayamaz olduğuna şüphe bile etmem.

Soyadı

Soyadı Kanunu üzerine Atatürk'e bir merak geldi idi. Daha doğrusu onu bu merakla meclisine gelmiş olanlar düşürmüştür: Herkes soyadını ondan almak hevesinde idi. O da tutar, karşısındakinin hal tercümesini sorar, başından geçen vak'alardan birer harf veya hece seçer, sonra bunları karıştırıp soyadı olarak takardı. Böylece hayli garip isimler meydana gelmiştir. Ben bir sabah Tarama dergisini açmış, ilk sayfalarda en sevimli kelimeyi soyadı almaya karar vermiştim. "Atay" o sabahki seçmenin eseridir. Hemen gazetede yazılarıma da yeni imzama koymağa başladım. Atatürk bir akşam serzeniş dahi etti:

- Sen kendine soyadı bulmayı bana bırakmadın, dedi.

- Her gün yazıyorum. Sizin bu işe ne kadar değer verdiğinizi bildiğimden bir gün bile geç kalmak istemedim, yollu cevap vermiştim.

İsmet Paşa'ya İnönü adını o vermiştir. Fevzi Paşa, aile geleneği olduğu için, "Çakmak" isminde ısrar etti.

Atatürk hiç hoşlanmadı ama, rahmetliyi kırmadı:

- Tuhaf şey, soyadı üstünde "çakar almaz" gibi alaylar yapılmasından da çekinmiyor. Çakmak.. Çakmak... Bir komutan için hiç de hoş değil... demişti.

Kendi soyadı ona, biraz yardımla rahmetli Safvet Arıkan'ın armağanıdır. Safvet'in bulduğu "Türkata" idi.

Meclis'te hayli tartışıldıktan sonra daha ahenkli ve manalı olan "Atatürk" şeklinde girdi.

Soyadı günlerinin lâtifçe bir hatırası vardır. Dil davası ile uğraşanlardan ve dış bakanlığı yüksekçe memurlarından Osman Grandi safça bir adamdı. İçi dışı bir, fakat içi de dışı da birbiri kadar düzdü. Grandi, Mussolini'nin dış bakanının adı idi. Bir akşam:

- Ne taşıyorsunuz beyefendi bu soyadını? diye sordu.

- Çok eskidir, tarihîdir, efendim... cevabını verdi.

- Ne imiş tarihi bakalım?

Yanında bulunan bir arkadaşı, gaf yapacağını bildiği için, eteğini çekmişti. Önce ona dönüp ve hiçbir târiz maksadiyle değil de, acaba söyleyecek bir şey mi var, gibilerden:

- Siz mi çektiniz eteğimi? diye zavallıyı iyice sıktıktan sonra izah etti!

- Efendim, dedi, cedlerimizden biri gemi ile Mısır'dan geliyormuş. Teknenin kaptanı imiş. Yolda büyük bir fırtına çıkmış: İmdat gelinceye kadar içindekiler hepsi boğulmuşlar, fakat ceddin grandi direğine çıktığı için kurtulmuş. Soyadımızın hikâyesi bu.

Atatürk:

- Ne? Ne? dedi, bütün gemisindekiler boğulduktan sonra yalnız kendi canını kurtaran kaptanın hatırası mı?

Beyefendi yalnız bu sebeple onu bırakınız da bir Türkçe ad takınız, dedi.

Değiştirildi ve böylece dil toplantılarından İtalyan Dış Bakanının gölgesi silindi idi.

Saraylı

Anatole France'ın hususî hayatına dair okumuş olduğum kitapta hoşuma giden fıkralardan biri şu idi: "Ünlü Fransız edebiyatçısının sosyalist olduğunu işiten Rus ihtilâlcisi bir kız Paris'e gelir. Proleterya tanrılarını birer birer tanımak merakında olduğu için onun da adresini arar ve bulur. Bir sabah ziyaretine gider. Belki de bir çatı arasında bulacağını sanırken adresteki numarayı bir konak kapısının kenarında okuyunca şaşar. Bir defa geldiğinden kapıyı çalıp girer. Zengin bir hol, süslü ve yaldızlı eşya, antikalar ve biblolar ortasında üstadın yanına alınmasını bekleyerek bir müddet durur. Fakat hayalleri kırılı kırılı öyle bir ruh sıkıntısına uğrar ki konuşmak bile istemiyerek geri döner." Çok yıllar geçtiği için iyi hatırlayıp hatırlamadığımı kestiremem. Fakat hikâye aşığı yukarı böyle idi.

kitap

Ben de ilk Rusya'ya gidişimde ihtilâlcileri, Lenin'e ait fotoğraflarda gördüğümüz kırık dökük eşyalı 3x4 veya 4x4 hücrelerde yatıp kalkar biliyordum. Kremlin'in çalışma yeri olarak kullanıldığını sanırdım.

O vakit Türkiye'den gelen ziyaretçilere pek itibar ederlerdi. Bu gidişte Dış Bakanı Tevfik Rüştü Aras'la beraberdim. Davetlerin zenginliği, ziyafet salonlarındaki sofraya işçi ve zekâ takımının giyiniş, yiyeş ve alışveriş kooperatifleri arasındaki başdöndürücü tezat hayallerimi hayli kırmakla beraber:

- Bunlar yabancılar içindir belki... diye düşünürdüm.

Bu seyahatte İstalin müstesna, öteki Bolşevik büyüklerini tanıdım. Çoğunun içkiciliği dikkate çarpıyordu. Başbakan Rikof'un bizim elçilik davetinde ocak başında hastalandığını görmüştüm. Bir büyük komutanı da yaverleri koltuğuna girerek salondan çıkarmışlardı. Benim eski Rus romanlarından hatırımda kalan "soyucu" sınıf âlemleri, şimdi gördüğüm bu proleterya âlemlerinden pek farklı değildi.

"Yeni Rusya" kitabını yazmak üzere dış bakanından sonra bir müddet daha Moskova'da kalmıştım.

Dönüşüme yakın kılavuzum geldi:

- Eğer kabul ederseniz bu akşam Başbakan Yardımcısı Bay Şmit'e davetliyiz, dedi.

- Uzak mıdır oturduğu yer?

- Hayır, onun Kremlin'de bir yeri vardır.

Kremlin... Daha o zamanlar bile, çünkü henüz büyük öldürüşmeler ve Viçinski mahkemeleri devrinden hayli öncedeyiz, Kremlin'in etrafında dolaşmak dahi tehlikeli idi. Ancak Ortaçağlarda kral ve derebeyi sarayları bu kadar sıkı ve sert ve sıra sıra emniyet kuşakları altına alınmış olabildi.

Akşam üstü resmi bir araba geldi, bizi oturduğumuz yerden aldı. Önce Kızıl Meydan kapısı karakolundan vesikamızı gösterip vize aldı. İki kızıl asker veya polis otomobilin iki kenarına sıçradılar. Bir başka kapıda bizi daha iç halka polisine devrettiler. Nihayet saraya gelebildik.

Meğer sarayın birçok kısımlarını pek konforlu apartmanlara bölmüşlerdi. Şimdi bekâr olduğu için ufaklarından birinde oturuyormuş: Bu ufak tip, şimdi Ayaspaşa veya Sürpagop'ta bin beş yüz, iki bin liraya kiralananlar çapında idi. Bundan başka parkerleri, sıhhi tesisleri, eşyası, hepsi lüks standartta idi. Benim hayallerimin hiçbir kanadı kalmadı ama, Anatole France'ı görmeğe giden saf ihtilâlcı kız gibi tanırımı bulmaya gelmemiş olduğumdan bilâkis sevindim. Bir müddet sonra bir kadın ve erkek geldi. İkisi de opera sanatkarı imiş. Sonra bir genç balerin geldi. Elleri Rus folklor çalgıları ile bir iki kişi birkaç misafir daha geldiler.

Eski Çarlık Rusyası ziyafetlerinin hikâyesini okumuşsunuzdur. Önce bol bir meze sofrası, sonra yemek, sonra yine meze sofrası, yani sonu gelmeyen bir içki ve yemek sefahati! Bu da tıpkı öyle idi. Votka içiyor, tereyağı has ekmekle hayvar yiyor, sonra şarkılar dinlemek ve danslar görmek için salona dönüyorduk. Genç balerinle ben de bir iki defa dans etmişim. Ömrümde bu kadar zengin bir hususî gece geçirdiğimi hatırlamıyorum.

Ruşya bilmediğim için aralarındaki pek şevk uyandırıcı konuşmalar hakkında bir fikir edinemedim.

Şmit sevimli bir adamdı. Bir aralık dövme demirden iki atletin boğuşmasını gösteren bir statüet getirdi: "Bu gecenin hatırası olarak hediyemi kabul ediniz," dedi.

Sabah vakti ayrıldık. Ben koltuğumda ağırca statüet, artistler sarhoş ve baş açık, hep beraber o in görünse hesap veren, cin geçse sıyğaya çekilen, yasak eski mabetlerden yasaklı sarayın muhafızları arasından güle oynaşa ayrılmıştık. Şurasını da unutmadan söylemeliyim ki apartmandan son çıkan bendim. Vestiyerde bir kadın şapkası unutulmuş olduğunu görmüştüm.

Bugün bunları yazarken kimseye bir fenalık etmeyeceğimi biliyorum. Ertesi gidişimde Rikof öldürülmüştü.

Şmit'i sormakla kabalık ettiğimi hissettim. Çünkü Rusya'da adres sorulmaz. Belli başlılardan ise ya yine bir davette karşılaşsınız, yahut tasfiye ölümünün sillesine uğramıştır.

Serbest Fırka

Atatürk Serbest Fırkayı niçin kurdu? Bu başka bir hikâyedir. Ben o zaman memleket dışında idim.

Döndüğümde Atatürk'ü, İsmet İnönü'yü Yalova'da bulmuştum.

Atatürk hükümet tenkitçilerine yeni partiye katılmalarını tavsiye ediyordu. Gerçi şair Mehmet Emin Bey hükümeti ne yerer, ne de överdi. İlk akşam sofrada onu da görmüştüm. Atatürk:

- Beyefendi, biliyorsunuz, bir muhalefet partisi kurduk. Bu da bir vatan vazifesidir. Arkadaşları takviye buyurmak istemez misiniz? dedi.

Emin bey pek saf, yüreği temiz bir efendi idi. Hemen:

- Emredersiniz, dedi.

Atatürk'ün yeni partiden olan hemşiresi yan yan baktı:

- Bize hep böyle beyleri veriyorsunuz, (beni göstererek) şu arkadaşınızı verseniz a... dedi.

Atatürk:

- Bütün gazeteciler sizden. Bir tane de bana bırakınız, cevabını verdi.

Ben bir muhalefet partisinin hiç sırası olmadığı fikrinde idim. Konuşmalarım Atatürk'ün hoşuna gitmemiş

kitap

olmalı ki bana ertesi günü yakınlarından biri ile haber yollayarak ihtiyatlı olmamı tavsiye etti:

- Doğrusu iki partili meclislere pek alışacağına benzemiyordum. Bugünden tezi yok. Ankara'ya gideceğim, dedim.

Giderken İsmet İnönü'yü gördüm. O da muhalefet gazeteleri ile mücadeleye girmemekliğimi söyledi. Muhalefet partisi daha o zaman Yalova köylerine din tahrıklarına başlamıştı. Devrimler "terütâze" idi. Sonunda Atatürk'ün bir çare bulacağından şüphe etmemekle beraber, serde gençlik de var, kendimi nasıl tutacağımı düşünüyordum.

Ankara'da ilk defa Bayındırlık Bakanı olan Recep Peker'i gördüm. Bana ilk suali şu idi:

- Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı mı tutacak, Fethi Bey'i mi?

Bütün Meclis de aynı tereddüt içinde idi. Ama hepsi Recep gibi değildi. Büyük çoğunluk, eğer ikinci ihtimali kuvvetli bulsa, hemen yeni partiye kayacak hâlde idi. İçin için bir kaynaşmadır, gidiyordu.

O vakit Yalova nasihatlerini unutarak Hâkimiyet-i Milliye'de "Politika" sütununu açtım ve devrinde hayli akisler bırakan polemiklere başladım.

Yeni parti ileri gelenleri Atatürk'ten beni susturmasını istemişlerdi. Yalnız bu yüzdendir ki yazılarıma devam edebildim. Atatürk şarta gelmezdi.

Bundan başka o sıra Atatürk'ün kulağına gelen en acı haber, en yakınlarından birinin Yalova köylerinde, kendi aleyhinde, din propagandası yapmış olması idi. (1) Yeni muhalefet ilk ocaklarını tekkelerde ve medreselerle kuruyor, irticain her türlüüne serbestçe yaslanıyordu.

Merakı

Atatürk giyime, ev ve eşya düzen ve temizliğine pek meraklı idi. Askerler arasında sivil kıyafete iyi alışanların başında geldiğini sanıyorum. Evi de hiçbir zaman "bekâr kokmamıştır."

Arkadaşlarının, hatta uzaktan tanıdıklarının yeni yaptıkları evleri gezer, banyo ve sıhî tesislere bilhassa dikkat ederdi. Bir dostuna misafir gittiği zaman da, eğer nazı geçerse, tenkitlerini esirgemezdi. Duvara asılı şeylerde en küçük iğriliği görür, kalkıp düzeltirdi.

İstasyon binalarına bile gittiği zaman:

- Banyosu nerede? diye soruşları, her gün yıkanma âdetini en mütevazı Türk yuvalarına kadar sokmak içindi. Banyo, evlerimizde Atatürk devrinden sonra "harcîâlem" olmuştur. Kendisi harpte ve siper hayatında bile evinde olduğu gibiydi.

Misafir gittiği evlerde ev sahibi ile konuşarak eşyanın yerlerini değiştirdiği olurdu. Yemek odası dar ve sıkıntılı bir odada ise, ve yemeğe kalacaksa, sofrayı salona taşımaktan üşenmezdi. Atatürk'ün misafirlikleri tesadüfî olmakla beraber ev sahiplerini rahatsız etmezdi: Kendi mutvağı, çok defa, gittiği evlere yardım ederdi.

Bir gün şimdiki Atatürk Bulvarında taşralı bir zenginın yaptırdığı bir buçuk katlı büyük köşkü geziyorduk.

Tesadüf ev sahibini de orada bulmuştuk. Adamcağız bir gün Atatürk'ün kendisine de uğrayacağına ihtimal verdiği için mimarı hem yapının, hem döşemenin hoşça gider olmasında serbest bırakmış, hiçbir fedakârlığı esirgememişti. Salonu, yemek odasını, yatak odalarını dolaştık. Sonra aşağı kata indik. Bir odada muşamba örtülü kötü bir masa, aynı kötülükte bir iki dolap, duvar kenarlarında da yer minderleri vardı. Ev sahibi büyük bir saflıkla:

- Paşam efendim, biz çoluk çocuk burada yemek yer, otururuz, diyordu.

Fakat ne de olsa Cumhuriyet okullarında yetişen çocuğunun şimdi üst kata çıkmış olduğuna şüphe eder misiniz?

Dönemeç

Moskova'ya son gidişim 1932'dedir. Milletlerarası yazarlar kongresine katılmıştık.

Bu seyahatte, Komünist Partisinin ve hükûmetinin haberi var yok bilmiyorum, çünkü o zamanki Millî Savunma Bakanı Voroşilof ne yaptığını bilmez bir serseri olduğunu beni davet ederek söylemişti. Lehli aslından olduğunu iddia eden biri bana lüzumundan fazla sokuldu idi. Hâkimiyet-i Milliye Başyazarı ve Atatürk'ün yakınlarından olduğumu bildiği için bu sokuluşu manalı idi. Henüz pek açılmamakla beraber dilinin altında bir

kitap

şeyler dönüp durmakta olduğunu seziyordum. O zamanki büyükelçimiz Hüseyin Ragıp'a bahsettim:

- Aman, dedi, bu sırada hâleri bir tuhaf... Biraz daha deşmeğe bak, belki faydalı şeyler öğreniriz. Beni komünist davasına çekmek, yahut herhangi bir işbirliği teklifinde bulunmak gibi hemen kat'î tavır takınılmak gereken bir konuşma olmadığı için temaslarına güçlük göstermedim. Nihayet bir gün:

- Büyük haber, dedi. İstalin'in pek yakınlarından iki arkadaş sizinle görüşecekler. İki memleket arası münasebetler için bu fırsatı nimet bilmelisiniz.

Sovyetler Birliği - Türkiye münasebetlerinde tam dönüm noktası tarihine rastladığı için teferrüatı ile aklımda tutmuşumdur. Otele benzer bir büyük binanın bir yatak dairesi salonuna benzer hususî bir odasında idik. Öğle yemeği vakti idi. Biri kısa sakallı, biri tıraşlı iki Rusça konuşan, sonra göğsünde büyük ihtilâl nişanlarından birinin rozeti bulunan ve Türkçe konuşan üçüncü adam... Hepsini birbirinden dikkatli ve beyaz ceketli dört garson da hizmet ediyordu. Bir garson bile çok olduğuna göre bunların kontrol polisleri olduğunu tahmin etmişim. Sözü şöyle açtılar:

- Sizin partinizde sollar ve sağlar vardır. Biz bir gün sağların hâkim olacağını bilemeyiz. Bunlara güvenemeyiz de!

- Bizim partide yalnız Mustafa Kemal vardır ve onunla beraber olanlar... yollu söze başlayarak. Mustafa Kemal'in Rusya ile Türkiye emniyetlerini bir tuttuğunu, hatta bir gün İsmet Paşa ile beraberken:

- Politikamız bir daha bu iki milleti karşı karşıya getirmemektedir! dediğini, pek samimî anlatmağa koyuldum.

Anlattıklarımın hepsi doğru idi. Sovyetler Birliği bizden yüz çevirmedikçe, bizim Sovyetler Birliği'ni şüpheye düşürecek herhangi bir harekette bulunmamız veya harekete katılmamız ihtimali olmadığını bildirdim.

Maksadım, eğer bunlar İstalin'in adamları ise onun kulağına en doğru haberlerin gitmesi idi. Şurası da var ki o zamana kadar Moskova'dan henüz dostluktan başka bir şey de görmemiştik.

Sözcü:

- Hayır, dedi meselâ Müşir Fevzi Paşa'ya Bakü'yü vaadetseler, ve bu taviz üzerinden aleyhimize bir ittifak arasalar Fevzi Paşa bunu reddetmez.

Bizde böyle bir ayrılışma olamayacağına dair uzun boylu ve boşuna dil döktüm. Nihayet tarihi söz ağzından çıktı:

- Türkiye bir emperyalist harbinde bizim için ya sed ya sıçrama yeri vazifesi görür. Onu mu görür, bunu mu görür, sözler, şahıslar ve antlaşmalar bizi inandırmaz. Ancak rejim beraberliği ile emin olabiliriz.

Bu söze dikkat edin. O zamanlar peyk kuruluşları yoktu.

Derin bir iç kırıklığı ile İstanbul'a döndüm. Dil Kurultayı günlerinde idi. Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk'ü gördüm. Baştan başa hikâyeyi anlattım. Pek dikkatle dinledi. Sonra:

- İsmet Paşa rahatsız yatıyor, git kendisine de anlat, dedi.

İsmet Paşa aynı büyük dikkatle dinledikten sonra:

- Karahan bize elçi geliyor. Seni elçiliğe davet ettikleri zaman bütün bunlar olmamış gibi davranacaksın.

Yazılarında eski dostluk edebiyatını değiştirmeyeceksin, dedi.

Doğrusu bizimkiler Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin arası bozulmamak için, en çetin güçlüklerle katlanmışlar, Moskova'nın kafasından Türkiye'yi peykleştirmeyi geçirmeksizin dost olarak tutmasına çalışmışlardır.

Fakat dönüş de 1932 Dil Kurultayı günlerine rastlayan esrarlı toplantıdaki dönüştür. İç tehlikelerinden kurtulduğuna ve büyük kuvvetler arasına yeniden katıldığına inanan Sovyetler Birliği, artık yeni politikasına sarılmıştı.

Savarona

Hele o ilk yıllar Ankarasında deniz onulmaz bir sıra nöbeti gibi sık sık teperdi. Ne kadar da gençmişiz: İki bir İstanbul'a geldik. Yataklı ve yemekli vagon yoktu. Köprüler ve yol bozuk olduğundan seyahat yirmi dört saat sürerdi. Polatlı'da trenden iner, istasyon lokantasında öğle yemeğini yer, Eskişehir'de yine iner, akşam yemeğini yedik. Kompartımanlar tahtakurulu idi. Alışık olmaları uyuyamazdık. Ve sabaha doğru İzmir'te deniz havası alınca hepsini unuturduk.

Atatürk neden sonra yazıları İstanbul'a gelmeğe karar vermişti. Başlıca zevklerinden biri çatana ile Boğaz gezileri yapmaktı. Yalılarını sıyrarak geçerdik. Atatürk halk ile, kalabalık içinde yaşamak meraklısı idi. Halkın eğlendiğini görmekten zevklenirdi. Bazan, meselâ Kalamış koyunda, motörü kayıklar arasında durdurur, deniz seyircileri ile haşır neşir olurdu. Henüz denize girmiyordu. Biraz yüzmeği sonradan öğrendi. Bir gün sormuştum:

- Paşam Selânik'te doğup büyüdünüz. Hiç denize girmez miydiniz?

- Aman çocuğum, o zaman soyunup denize girmek ne demektir, nasıl bakarlardı insana... demişti.

kitap

Atatürk'ün İstanbul bahtiyarlıklarından biri Florya'yı keşfetmesi olmuştur. Birkaç gidip gelmeden sonra plâjı canlandırmağa karar verdi. Deniz köşkü, alaturka deniz hamamı gibi bir şeydir. Atatürk denize o kadar ihtiraslı bağlanmıştı ki yıllarca yaz aylarını âdeta su içinde geçirirdi. Yüzme ve kürek idmanları yapardı. Burada da halktan ayrılmazdı. İlk projeye göre Atatürk köşkü kumsalın sonundaki bir tepecik üstüne yapılacak, aşağıda da bir banyo yeri hazırlanacaktı. Kalabalıktan uzaklaşmağı istemedi. Yine ilk projeye göre demir yolu geri alınacaktı:

- Canım, dedi Ankara'da dağ başında yaşıyorum. İstanbul'da saraya hapsoluyorum. Bırakın burada gelenleri gidenleri göreyim. Hiç olmazsa tren gürültüsü duyayım.

Son zamanlarında Şile'yi görmüş, pek sevmişti. Yaşasaydı orasını da canlandıracaktı.

Büyükçe tekne olarak emrinde Ertuğrul yatı vardı. Marmara için yapılmış olan bu yatla bir defa Karadeniz'e çıkmıştı. Sert bir havada yat az daha batıyordu. Memleket kıyılarını dolaşmak üzere İstanbul'dan uzaklaşınca denizyollarının bir yolcu gemisini seferden alıkoymak lâzım geliyordu. Atatürk sık sık halkı ve memleketi görmedikçe rahat edemezdi. Karayollarımız yoktu. Ya tren, ya gemi ile dolaşmak gerekiyordu. İşte Atatürk'e yeni bir yat alınmak fikri bu ihtiyaçtan doğmuştur.

Amerikalı bir milyoner kadının yaptırmış olduğu Savarona, galiba Amerika'ya sokulamadığı için pek ucuz alınmıştır. Bu yatı Hitler de kendisi için istemişti. Fakat ilk görüşmeye giden biz olduğumuz için Atatürk'e bıraktı.

Plânlarını görmüş ve yatı pek beğenmişti. Ne kadar yazık ki yat geldiği zaman Atatürk ölüm hastası idi. Pek sevdiği bu yatta çok zamanını yatakta geçirdi. Bir hazin sözü vardır: "Bir çocuk oyuncağını bekler gibi bu yatı beklemiştim. Mezarım mı olacak bu tekne benim?"

Atatürk'ü ölüm yatağına Savarona'daki kamarasından bir koltuğun içinde ancak götürebildiler. Yat Dolmabahçe Sarayı önünde boynunu bükerek Atatürk'ü boşuna bekledi.

Safılık

- Dil işine dair yazınızı okudum, tebrik ederim, dedi.

Birkaç defa söylediğim üzere Atatürk mübalâğalı sayılabilecek kadar teşvikçi idi. Verdiğinin kendinden bir şey eksilttiği vehimine veya gururuna düşen hasis ruhlulardan değildi. Dış Bakanlığından olan yazar:

- Estağfurullah! dedikten sonra ilâve etti:

- Efendimiz daha iyi çalışacağım, daha çok yazacağım ama, rahat değilim. Ankara'da kiralalar pahalı olduğundan iyi bir ev tutamıyorum. Hizmetçi kıt. Tabii arabam yok. Bunlar olsa dil meselesinde daha ciddi hizmetlerimi görürdünüz.

Atatürk bize doğru gözlerini kırparak, ona:

- Ne yapmalı acaba? Bir çare düşünüyor musunuz? diye sordu.

- Var efendim, bir çaresi var. Beni şöyle işi gücü pek olmıyan bir yere elçi gönderseniz... Bina devletindir.

Hizmetçi aylıklarını hükümet verir. Resmî araba vardır. Artık kendimi dil meselesine vermekten başka kaygım kalmaz.

Hiç bozmadı:

- Pek isabetli düşünmüşsünüz. Hatırımıza gelmediğine esef ederim. (Garsona) Lütfen beyefendiye bir kalem kâğıt getirir misiniz?

- Kalemim vardır, efendim.

- O hâlde yalnız kâğıt!

Kâğıt geldi, Atatürk:

- Yazar mısınız? dedi ve dikte etti. Şöyle bir şey: "Sayın Tefik Rüştü Aras, sür'atle beyefendiyi bir elçiliğe tayin buyurunuz!"

- Çok teşekkür ederim. Fakat inanmaz ki...

- Niçin?

- Yazı benim. İmza da yok.

- Getiriniz imzalayım, dedi ve imzaladı.

İşin tuhafı, ertesi gün Dış Bakanı daha odasına girer girmez ilk ziyaretçisi bizim elçi adayı olması idi. İş geciktikçe Çankaya'da yaverlerin telefonunu açıyor ve Atatürk'ün o kadar kat'î emrinin hâlâ yerine getirilmediğinden şikâyet ediyordu.

O kıtlıkta eski yazarlarımızdan birini de Tirana'ya elçi yollamışlardı. Bir yaz tatilinde İstanbul'a gelmiş, saraya uğramış. Atatürk'e haber verdiklerinden, Arnavutluk ve Zogo hakkında bilgi edinmek için, akşam yemeğine davet etmişti. Atatürk'ün büyük derdi Zogo'nun cumhurreisi değil de kral olmak isteği idi. Fena halde

kızıyordu.

Elçiye sordu:

- Sizin düşündüğünüz nedir? Cumhurreisi mi kalacaktır, yoksa kral mı olacaktır?

Biraz düşündü:

- Kral olamaz efendim, dedi.

- Niçin?

- Henüz krallığa liyakat kesbedememiştir efendim, cevabını vermesin mi?

Bu cevap bizim alaturka eski yazarın henüz liyakat kesbedemediği bir makama nasılsa çıkabilmiş olduğunu isbat etti.

Bir akşam dalgınca bakanlarından biri ile şu konuşmayı dinlemiştik:

- Paşa hazretleri...

- Ne demek paşa hazretleri? Paşa hazretleri yok. Paşalık yok. Bundan sonra bana paşa demeyiniz.

- Başüstüne Paşa Hazretleri!

Kara Haberci

Zekâsı kadar hafızasına şaşardık. Hiç dikkat etmez görüldüğü konuşmalardan bile hiçbir şey unutmazdı. Aramızda on altı-on yedi yaş fark varken ve ben henüz otuz yaşlarında iken, bir akşam önce söylediklerimi ertesi akşam onun ağzından duymakla hatıramı tazelemiş olmazdım: Neler söylemiş olduğumu da öğrendim.

1922'deyiz. Bir konuşma sırasında:

- Paşam izin verir misiniz, sizi ilk defa nerede ve nasıl tanıdığımı anlatayım, dedim.

Tanımam da uzaktan uzağa idi.

- Evet efendim, dedi, (alaylı) müsaade buyurunuz da ben anlatayım: Hacı Adil Bey'le beraber Edirne'den Dimetoka'ya gelmiştiniz. Biz de valiyi karşılamağa çıkmıştık. Siz bir gazeteci idiniz. Arabasından beraber indiniz. Tekrar binileceği sırada hiç olmazsa Fethi'yi yanına alacağını ummuştuk. Enver'in korkusundan arabasına tekrar sizi çağırmişti.

1936'dayız. Parlâmentolar arası konferanslardan birine gittim. İki buçuk ay kadar memleketten uzakta kaldım. Döndüğümde Atatürk Florya'da idi. Gündüz yaverler dairesine gittim ve rahmetli başyaver Celâl'e akşam kadar arkadaşlarla konuşacağımı, beni mümkün olduğu kadar geç haber vermesini rica ettim.

Bir aralık nöbetçi geldi, Atatürk'ün kendisini çağırdığını söyledi. Celâl gitti ve döndü, bana:

- Gider gitmez, bekleyenlerden kimse olup olmadığını sordu. Senin adını söyledim, hemen gelsin diye emretti, dedi.

Kalkıp gittim. Deniz köşkünün açık bir köşesinde İsmet İnönü ile beraber oturuyorlardı. Hemen sezindiğime göre ikisi de sinirli idi. Sebebini sonradan öğrendim: İnönü, Türk parası ile oynamaktan çekinirdi ve bazı maliyecilerin enflasyoncu telkinlerine karşı iyice dayatırdı: Mesele yine bu idi.

Beni görünce:

- Yahu aylardan beri yoksun, gidip gördüklerini anlat, bakayım.

Rastgele konudan konuya sıçradık. Bir hayli zaman geçti. Davet listesinde bulunanlar gelmeye başladılar.

Kalabalık artınca:

- Yemek salonuna geçelim, dedi.

Artık pek az da içmiyordu. Henüz ikinci veya üçüncü yudumda idik. Sonradan anlattıklarına göre üç akşam önce iki arkadaşı arasında hiç de hoş olmıyan bir hâdise geçmişti. Bahis tazelendi, Atatürk bir aralık bana dönerek:

- O akşam sen de burada idin. Nedir intibain? diye sordu.

Damarlarımın içinde kan donması gibi bir şey hissettim. Atatürk hasta idi. En kuvvetli, en sağlam, en sarsılmaz melekelerinden biri olan hafızası çökmüştü. Henüz o gün geldiğimi hatırlattım. Elini alından geçirdi, bir müddet düşündü:

- Evet öyle! dedi.

Maddî takati de gittikçe azalıyordu. Biz hiçbir yorgunluğa Atatürk kadar dayanamazdık. Hiçbirimiz onun kadar devamlı çalışamaz, onun kadar uykusuz kalamazdık.

Yemeklerden önce bir müddet bilârd oynardı. Bu onun bir çeşit sporu idi. Holde kendisini seyrederdik. İyi oynardı. Rakiplerinin başında İsmet İnönü gelirdi. Kâzım Özalp, Safvet Arıkan, Nuri Conker gibi bir hayli oyuncusu da vardı. Bu spor bazan bir saatten fazla sürerdi. O yıl Ankara'ya döndükten sonra, akşamları yine yukarı kattan inince bilârd odasına geçiyor, istakayı tebeşirliyor, bilyaları sıralıyor, fakat bir iki vuruştan sonra

bırakarak sinirli olduğu ancak sezilen bir sesle:

- Sofraya geçelim, diyordu.

Sık sık asabiliğe kapıldığı görülüyordu. Hekimlerinin hâtralarında sonradan okuduğumuza göre bütün bunlar vakitsiz ölümünün kara habercileri idi.

Gazi

Atatürk henüz "Gazi Mustafa Kemal Paşa" idi. Benden ona dair bir kitap için önsöz istemişlerdi. Kitap çıkmadığı için önsöz de bende kalmıştır. Onu bugün bu fıkraların son sözü olarak sizlere sunuyorum:

"Gazi'nin hal tercümesi, yeni Türk devletinin tarihi demektir. Tarihimizi bilmek için, Gazi'yi öğrenmeliyiz.

"Gazi, yaratıcı bir enerji kaynağı... Yeryüzünde kara topraktan, yeşil ottan, taştan ve tuzlu sudan başka ne varsa, hepsi böyle yaratıcıların eseri değil midir? Hava, su ve toprağın içindeki büyük kuvvet esrarlarını onlar sezip buldukları ve maddeleştirdikleri gibi, insanın kanı, kemiği ve siniri içindeki kuvvet esrarlarını yine onların gözleri görür, kafaları bulur, karar ve fiilleri hakikatleştirir. Onlarsız aradığımızı bulamazdık. İstedimize ulaşamazdık. Yaptığımızı yapamazdık. Gazi'yi bilmek insanın insanlığına vücut veren yaratıcılardan birinin hayat ve eserini öğrenmek demektir.

"İnsanlık ağacı bir Gazi yemişini vermek için, nesillerce, sayısız yaprak çürütür. Pek azımız Gazi gibi doğarız. Herkes buharı, mikrobu ve elektriği keşfetmez: Fakat keşfetmiş olanların metotlarını öğrenmek, büyük buluşları ve yaradılışları tamamlamak ve faydalandırmak için lâzımdır. Gazi'nin eserlerini devam ettirecek olanlar, Gazi'nin başarma metotlarının neler olduğunu öğrenmelidirler.

"Bir hakikat nasıl karışık değilse, Gazi de sadedir. Uzaktan anlaşılması kolay görünür. Cazibe kanununun kendilerinden önce bulunmuş olmasına esef edenler az değildirler. Fakat ilk hayvanın yürümesinden de önce başlayan düşmek, o kadar basit sırrını söylemek için asırlarca değil, devirlerce ve çağlarca Newton'un aklını beklemiştir.

"Büyük eserlerde tesadüfün rolü pek az olduğu gibi, artık büyük eser yapılması imkânsızlaşacak bir zaman da olmayacaktır. Bizden sonra gelecek yaratıcılar henüz doğmadılar: Onların bütün şerefleri, şanları ve eserleri, her ne olacaksa, doğmuş ve doğacak olanlar için büyüklük fırsatları değil midir?

"Gazi yeni Türkiye'yi çocukluğundan beri kendi benliğinin dibinde yaratmağa başlamıştı. Öyle bir zekâ gibi, öyle bir düşünüş ve duyuş kabiliyeti gibi, onun sabrı ve enerjisi olmadıkça ona benzeyemeyiz.

"Bir fıkrasından, bir hikâyesinden, bir yazı veya nutkundan hemen anladığımızı sandığımız Gazi, aradıkça yeni bir sır verir. Yaklaşılan bir dağ gibi büyür. Asıl onu elimizle tuttuğumuz zamandır ki artık tamamını hiç göremeyiz."

Bir kitap yazılırken Atatürk'ün nutku, Rauf Orbay'ın, Ali Fuad Cebesoy'un, Afet İnan'ın, Çerkez Ethem'in, Damar Arıkoğlu'nun hatıraları ve Tevfik Bıyıklı'nın yazıları gözden geçirilmiştir.